

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	22
'Aho	Mōnite, 8 'Okatopa 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Taulangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 22/2018
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho : Monite 08 ‘Okatopa, 2018
Taimi : 10.00am.*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	LAO FAKAANGAANGA:
		4.1 Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli 2018 (Fika 21/2018)
		4.2 Lao Fakaangaanga ki he Fakama’opo’opo ‘o e Ngaahi Lao 2018 (Fika 22/2018)
		4.3 Lao Fakaangaanga (Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe) ki he Fakalelei ‘o e Lao 2018 (Fika 23/2018)
Fika 05	:	Lipooti Fika 1/2018 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Lao (fekau’aki mo e Lao Fakaangaanga Fika 11 & 12/2018)
Fika 06	:	Fakamatala Fakata’u ‘a e Komisoni ki he Kau Ngaue Fakapule’anga ki he ta’u (i) 2015/2016 (ii) 2016/2017
Fika 07	:	Lipooti ‘A’ahi ki he Ngaahi Vahenga Fili 2018 7.1 Tongatapu 5 7.2 Tongatapu 7
Fika 08	:	KOMITI KAKATO
		8.1 FOKOTU’U TU’UTU’UNI 2018
		8.1.1 Fika 18/2018 (Ke fili ‘e he kakai ‘a e 50% ‘o e kau Memipa Poate)
		8.1.2 Fika 20/2018 (Ke hoko ‘a Vava’u ko e “Sone Fefakatau’aki Tau’ataina Faka’ekonomika Makehe”)
		8.2 LIPOOTI ‘A’AHI KI HE NGAAGHI VAHANGA FILI 2018
		8.2.1 Vava’u 14

		8.2.2 Tongatapu 1
Fika 09	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 10	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	10
Lotu	10
Ui ‘a e Fale	10
Poaki.....	10
Fakahā Palēmia ne palani ngata ‘ene faifatongia he ta’u ni ka ‘oku pule pē ‘Otua	11
Tokanga pē ‘e vave hano lau tali Pule’anga ki he Tohi tangi fika 1/2018.....	12
Tui Pule’anga ‘i ai nau totonu ke lau ‘enau tali ki he Tohi Tangi fika 1/2018	12
Lao Fakaangaanga Fika 21/2018 (Lao ‘Inivesi Muli 2018).....	13
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga fika 21/2018.....	13
Fokotu’u ‘ave Lao Fakaangaanga fika 21/2018 ki he Kōmiti Lao	14
Taukave ‘i ai ngaahi kupu kaunga tonu mo e kakai pea fiema’u ke mea’i he fonua	15
Fokotu’u ke tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 21/2018 ki he Kōmiti Kakato.....	15
Ke femahino’aki mo e kakai he tukunga fai ai fa’u lao	15
Fokotu’u ke femahino’aki ngaahi potungāue fekau’aki Pule’anga pea toki fakapapau’ia sitepu hoko.....	16
Lao Fakaangaanga fika 22/2018	16
Fakama’ala’ala ke tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 22/2018 ki he Kōmiti Kakato.....	17
Fakamamafa’i e fatongia Kōmiti Lao ke sivi’i e lao.....	17
Fokotu’u ke fa’u Tohi Tu’utu’uni Fale Alea ‘oua fepaki mo e founa fatu lao Pule’anga	18
Fakamahino ‘Eiki Sea ‘ikai ha fepaki he founa sivi’i ‘u lao fakahū mai Fale Alea.....	19
Kole ke ngaue’aki pe Fale Alea founa fakapotopoto hono sivilivi’i ngaahi lao.....	19
Tu’utu’uni Sea tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 22/2018 ki he Kōmiti Lao	20
Tukuhifo Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ke Fakalelei ‘o e Lao 2018 ki he Kōmiti Lao.....	20
Līpooti Fika 1/ 2018 ‘a e Kōmiti Lao	20
Fakama’ala’ala he fakatonutonu ki he Kupu 9 Lao Fakatonutonu ‘Omipatimeni 2018.....	21
Fakatonutonu he kupu 3 fakamafai’i Sea ke ne fakafuakava’i ‘Omipatimeni Le’ole’o	22
Ko e fakalōloa aleapau ‘Omipatimeni ke loto ki ai Fale Alea	22
Fokotu’u tukuhifo fakatonutonu ki he Lao ‘Omipatimeni ki he Kōmiti Kakato	22
Fakamatala Fakata’u Komisoni PSC ta’u 2015/2016 & 2016/2017	22
Lipooti Komisoni Kau Ngāue Fakapule’anga (PSC) 2015/2016.....	24

Fakama'a'ala ki he uma ngāue mahu'inga e Pule'anga ko e PSC	25
Ongo'i Pule'anga 'ikai lava fakahoko lelei nau fatongia ko e ngaahi mafai kehe ma'u PSC ..	25
Mafai Kapineti ke faitu'utu'uni he ko kinautolu na'e fili he kakai.....	25
Taukave uesia ngāue Pule'anga he tokehekehe mo e PSC	26
'Ikaiki Pule'anga ngaahi fokotu'utu'u fo'ou PSC.....	26
Tokanga ki he kaunoa Kapineti he fili ngaahi lakanga kau ai CEO	27
Fiema'u fakalelei'i fu'u tuai ngāue PSC fetō'aki ai mo e Kapineti	27
Fakatonutonu fatongia Pule'anga ke liliu lao/tu'utu'uni ka tuai fakahoko fatongia PSC.....	28
Tokanga ki he mafai fakalao kae lava ke ngāue fakataha CEO mo e Minisita.....	29
Tokanga 'e maumau Tu'utu'uni Fale Alea he alea'i Lipooti 'Atita 'i he Fale Alea Kakato	30
Fakama'ala'ala he Fokotu'u 'Eua 11 tukuhifo ongo Lipooti PSC ki he Kōmiti Kakato	30
Tokanga ki he fetō'aki PSC mo e Kapineti 'ikai tau'ataina ai ngāue PSC	32
Tokanga fiema'u e lao ke liliu kae fakalelei'i fetō'aki PSC mo e Kapineti.....	33
Taukave 'ikai lava ke liliu lao kae tomu'a vakai'i founa ngāue pe sisitemi	34
Tokanga ke 'oua kaunoa Pule'anga ki he ngāue PSC.....	34
Tokanga ki ha sisitemi 'e fai ai ha fengaue'aki lelei vaha'a CEO & Minisita.....	34
Fakatonutonu kuo pau ke vāofi CEO mo e Minisita.....	35
Fokotu'u Pule'anga tukuhifo Lipooti Fakata'u Komisoni PSC ke alea'i Kōmiti Kakato	36
Tokanga ngali fepaki Lao PSC mo e kupu 51 (1) e Konisitūtone.....	36
Fakamahino ko e PSC 'ikai ko ha potungāue ka ko e sino tau'atāina	36
Lipooti 'A'ahi Vāhenga Fili Tongatapu 5.....	37
Fakama'ala'ala he Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vāhenga Tongatapu 5	38
Fiema'u ngāue fakataha fakakolo ke veteki ngaahi palopalema fakasosiale	39
Fiema'u tokoni fakavavevave ke langa fosa vāhenga Hihifo	39
Fiema'u ke fakalelei'i 'ato asbestos Lautohi Te'ekiu.....	40
Tokanga ki he polokalama nō ki he fakalakalaka ngoue	40
Tokanga ki he hū ta'efakalao mai mahafu me'afana	40
Tali Pule'anga kuo pau ke fakalelei'i lautohi Te'ekiu he vave taha	41
Tauhi pe 'api polisi ngaahi mahafu ki he kau ma'u laiseni me'afana.....	41
Fakama'ala'ala 'ikai ha laiseni ki he malu'i pe self defence.....	41
Fokotu'u ki he Pule'anga fa'u e lao ke fakangofua ange ki he masiva.....	42
Fehu'ia tokolahi kau Siaina nau folau 'eve'eva pea nofo ai pe he fonua ni	43

Fakama'ala'ala ki he kalasi 'e 2 'o e visa	44
Tokanga ki he faingamalie nō ma'a e kau ngoue he pangike	46
Tokanga ke hiki hake tautea ki he ngāue'aki faito'o konatapu.....	46
'Ave ngaahi fiema'u kakai hoko ko e me'a mahu'inga ia ki he Pule'anga	47
Ngaahi feme'a'aki he founa ngāue 'a e Pule'anga.....	47
Fokotu'u fai Pule'anga ngāue ki he ngaahi fokotu'u faka-Fale Alea pea lipooti mai ki Fale ..	48
Tokanga ki he lisi e toafa Hihifo.....	49
Kuo pau ke lipooti Pule'anga ki Fale Alea ola ngāue ki he ngaahi fokotu'u na'e tali to'u Fale Alea kuohili	49
Fakahā Pule'anga te nau lipooti mai ngāue ki Fale Alea neongo si'i ivi fakapa'anga	50
Kole ki he Pule'anga ke fou founa ngāue he me'a kuo tohi'i ke muimui ki ai.....	50
Tali Pule'anga te'eki maau ngāue ki he lisi toafa 'i Hihifo	51
Tokanga ke 'omai Pule'anga e mo'oni fekau'aki mo e lisi toafa Hihifo	51
Tali pe fakakaukau ko e 'uhinga ko e 'inivesi ka ko e lisi toafa Hihifo te'eki tali	51
Pāloti'i 'o tali Lipooti 'A'ahi Fale Alea Vahenga Tongatapu 5.....	51
Lipooti 'A'ahi Tongatapu 7.....	52
Liliu 'o Kōmiti Kakato.....	53
Me'a 'a e Sea	53
Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 18/2018.....	53
Fokotu'u Palēmia fili kau mēmipa Poate mei he Fale Alea.....	54
Me'a Palēmia ki he'ene polokalama <i>reform</i>	54
Taumu'a Pule'anga ke fakasi'isi'i e fakamole.....	54
Fakamālō'ia e fokotu'u fakakaukau ke fatu'aki ngaahi liliu ke fakahoko.....	55
Poupou ke faka'aonga'i kau Mēmipa Fale Alea ke memipa he ngaahi Poate Pule'anga	55
Poupou ke fili mei Fale Alea kau memipa Poate he ko e Fale eni taliui ki he kakai	56
Fiema'u 'oua tō fakamamafa ki he tanaki \$ kae fakalelei'i mo e sevesi	57
Fokotu'u tuku ki he Pule'anga ke nau fakakaukau fekau'aki mo e Fokotu'u Tu'utu'uni	57
Tui ka 'oku palopalema founa fili mēmipa Poate lolotonga pea fai hano saupulu	59
Tui laka he peseti 50 fili kakai kau memipa ki he Poate Pule'anga.....	59
Fokotu'u tukuange ki he Pule'anga hono fakakaukaua 'isiu ki he mēmipa Poate.....	60
Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 20/2018.....	63
Pāloti'i 'o tali Fokotu'u Tu'utu'uni fekau'aki mo e mēmipa Poate.....	64
Fokotu'u Vava'u 16 liliu 'ene Fokotu'u Tu'utu'uni ko e Fokotu'u Fakafalealea	64

Fakatonutonu ne te'eki pāloti'i e fokotu'u he Kōmiti Kakato	65
Kelesi.....	65
Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea	66

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Mōnite, 8 ‘Okatopa 2018

Taimi: 1005–1010 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea e Fale Alea.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he ‘Eiki Minisitā Polisi kātaki ‘o kamata mai ‘etau lotú.

Lotu

(Na’e fakahoko ai pē ‘e he ‘Eiki Minisitā Polisi, Māteni Tapueluelu ‘a e lotu kamata ‘a e Falé ki he ‘aho ní)

<001>

Taimi: 1010-1015

(Na’e kei hoko atu pē ‘a e lotú.)

<002>

Taimi: 1015-1020

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ui ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tepile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afió, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he pongipongi ni, ‘aho Mōnite ko hono 8 ‘o ‘Okatopa, 2018.

(Na’e lele heni ‘a e taliui ‘a e Hou’eiki Memipa)

<004>

Taimi 1020-1025

(hoko atu ‘a e Taliui...)

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea kole ke u to e fakaongo ange mu’a. ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Nuku. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē taliui ‘a e Falé ki he pongipongi ni, ko e ‘Eiki Minisitā mo e Palani Fakafonua ...

Poaki

‘Oku poaki folau, kei hoko atu’a e poaki folau ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui, kei hoko atu’a e poaki folau ‘a e ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone, poaki folau ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, pea kei hoko atu

‘a e poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, Siaso ‘Ofa ki Vahafolau Sovaleni poaki folau mo ia, poaki me’a tōmui mai ‘a Tevita Lavemaau, poaki folau mo Mo’ale Fīnau. Ko e toenga ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau ui ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo e Tama Tu’i, Tupou VI, kae ‘uma’ā ‘a e Ta’ahine Kuini, Nanasi Pau’u. Tapu atu kia Ha’a Moheofo, tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae’uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kāpineti, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai, mālō ho’omou laumālie lelei ki he pongipongi ni hou’eiki.

‘Uluaki pē ‘oku ou fie lave atu ki he’etau ‘āsenitā ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha me’a kehe ki he pongipongi ni, tau kamata pē ‘i he ngaahi Lao Fakaangaanga ko eni kuo ‘osi tufa atu ke mou me’a ki ai, ko e ‘uluaki Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi muli 2018, fika 21/2018, na’e ‘osi tufa atu pē ‘i he uike kuo ‘osi, ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Fakatapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea, fakatapu atu ki he Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Kau fai atu pē mu’a ha ki’i fakahoha’a nounou. ‘Oku ou fakamolemole’i ange pē motu’a ni, na’a ku ki’i fokoutua ‘i he uike kuo ‘osi ‘ikai te u lava mai ki hotau Falé, kā neongo ia, na’a ku tokoto pē ‘i ‘api ‘o fanongo mai ki he ngaahi feme’a’aki. Pea ‘oku ‘ikai ke u loto ke u to e lave ki he ‘ūme’a kātoa ko ia. ‘Oku ou tui ‘oku ‘osi mahino pē ‘a e taumu’a ‘o e ngaahi me’a na’e ‘ohake, pea ‘oku ‘ikai ke u loto ke u to e tali ki ai, pea ‘oku ou tui ‘oku mahino pē ia kia kitautolu, pea ‘oku mahino pē ia ki he kakai ‘o e fonua.

Ko e me’a ko ia na’e hoko ‘oku fakatātā ‘aki ia ki ha fu’u afā na’e tō tonu pē ‘i he loto fale pē ko eni, pea hū atu hono mālohi ‘ikai ke tau ‘ilo pē ko e mita ‘e fiha ‘ene mafola atu ‘i he funga ‘o māmani. Pea ko e me’a ia ‘oku ou tokanga atu ki ai ke tau tokanga ange mu’a ‘etau feme’a’aki ‘oku fai ‘i he Fale ni.

Fakahā Palēmia ne palani ngata ‘ene faifatongia he ta’u ni ka ‘oku pule pē ‘Otua

Kā ‘oku ‘i ai pē ki’i me’a pē ‘e taha pea u toki fokoutua ki lalo ‘oku ou fie fakamanatu atu, ko e ta’u eni na’e tonu ke ‘osi ai ‘eku ngāue faifatongia, na’a ku ‘osi tukupā pē ke ngata ‘i he ta’u ni, kā ko e hā koā ‘a e me’a ‘oku hoko, pea ko hai na’e ‘a’ana ‘a e fokotu’utu’u ko ia, ke u to e hoko atu ha to e ta’u ‘e tolu. Hou’eiki ‘oku puli ‘a e ‘amui pea ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo ki he finangalo ‘o e ‘Otua, ko e fehu’i, ko e hā koā ‘a e ‘uhinga na’e to e ‘omai ai ‘a e faingamālie ko eni ke u hoko atu ha to e ta’u ‘e tolu hili ange ko ia na’e ‘osi palani pē motu’a ni ke ‘osi he ta’u ni. Kaikehe ...

<005>

Taimi: 1025-1030

‘Eiki Palēmia : .. Ko e pule ‘a e ‘Otuá, ‘oku ou fokotu’u atu, ‘oku fai fūfūnaki pē. Pea ‘oku ou fie lau atu pē e ki’i fo’i Himi ko eni, ko e taha eni e talaloto ‘a e kau mā’oni’oni, na’e tokoni kiate kitautolu, pea ‘osi.

‘Oku fai fūfūnaki pē, ‘a e pule ‘a e ‘Otua.

Ko e fu'u misiteli ia, talu pē mei mu'a 'i mu'a.
'Oku ne kofu'aki ia 'a e 'ao po'uli fau.
Pea ne heka he afā mo hala he peau.

'Oku ne 'ave 'a e lelei, kae tuku pē 'a e koví.
Ko tonu 'oku lusa pē, kaukaua pē 'a loi.
Ko Taivasi ta'elotu ē, kai kātoanga ia. 'A ē te tau fai 'anaí.
Kae papala fu'u pē si'i Lasalosi, mo nofo fiekaia.

Pea ko e tolú, ko e faka'osi eni ko ē e talaloto 'a e mā'oni'oni ko eni.

Ko e tufunga 'a e 'Otuá, ko tau ngaohi ia.
'Oku tuai 'a e ngāue ia ko e 'ai pē ke fu'u lelei.
Ko hono 'ā'ālonga pē, 'e toki hā kotoapē 'a mui.

Hou'eiki, ko e ngata ē 'eku fakahoha'á. Ka 'oku ou kole atu ke toka mu'a e melinó 'i hotau fonua ni, pea tau hoko atu 'etau 'asēnita, ka tau ... fakamālō atu Sea, he 'omai e ki'i faingamālie.

'Eiki Sea : Fakamālō atu ki he 'Eiki Palēmiá. Hou'eiki, hangē pē ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Palēmia, tau foki mai ki he 'asēnita. Ko e Lao Fakaangaanga ki he 'Inivesi Muli, 2018, Fika 21 'o e 2018. Kole atu ki he Kalake, tau lau 'uluaki.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea, fakamolemole pē mu'a, Sea.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā. Ko ho'o me'a mai ki he Lao ko ē 'oku tau hoko atu ki ai he 'asēnita.

Tokanga pē 'e vave hano lau tali Pule'anga ki he Tohi tangi fika 1/2018

'Eiki Minisitā Polisi : Ko 'eku kole fakamolemolé pē 'a'aku, Sea, he na'e hanganoa e motu'a ni he teuteu ki he fatongia 'aneuhu, kae ngalo ke u lele atu. Ki'i me'a nounou pē ia, ko e fehu'i pē, Sea. Ko e kole ia 'a e motu'a ni, Sea, pē te ke angalelei pē. Na'e 'i ai e fakakaukau, Sea, 'e vave hono lau e tali 'a e Pule'angá. Pea ko e kolé pē, pē ko e hā e tūkunga 'oku 'i ai e *process* ko iá, kae fai ha tokoni atu, Sea, ki ai.

Tui Pule'anga 'i ai nau totonu ke lau 'enau tali ki he Tohi Tangi fika 1/2018

'Oku mau tui pē, Sea, kātaki, kuo 'osi lau 'a e Tohi Tangí. Pea na'e lau ko ení, na'e 'ikai ke tali ia ke fai ha 'ātita, ke *confirm* 'aki 'a e Tohi Tangí. Lau ia pea toki fai 'a e 'ātita, toki 'omai ko eni 'a e tali 'a e Pule'angá, 'Oku hangehangē kiante kimautolu 'oku 'uhingá, ke tali ke 'ātita'i kae toki lau 'a e talí. 'Oku mau tui 'oku 'i ai e totonu 'a e Pule'angá, ke lau 'ene talí. Ko e 'Atitá ia ko e me'a makehe ia. Pea ko e kole atú ia, Sea, ke angalelei e Feitu'u na, hono tataki hotau Falé, kae fakakaukaua ange mu'a e me'a ko iá, he 'oku tali mai e kakai e fonuá. Pē 'e fēfē ke tukuange e faingamālie ke lau e tali 'a e Pule'angá. He 'oku 'i ai 'ene *right to reply*, pē ko 'ene totonu ke tali ki he ngaahi tukuaki'i kuo 'omai. Pea toki 'omai makehe pē 'a e lau ia ko ē 'a e 'Atita, ko e fekitā makehe ia. He na'a mau pehē na'e totonu ke tali ke kakato e 'Atitá, pea toki

lau ‘a e Tohi Tangí. Ka na’e lau pē ‘a e Tohi Tangi ia pea toki fai ‘a e ‘ātita, pea toki nono’o leva ‘a e tali ia ‘a e Pule’angá, ke pehē ke ‘omai fakataha mo e lau ‘a e ‘Atita. Ka ko e ongo me’a kehekehe ‘e ua. Pea ko e kolé ia, Sea, ko e ‘uhingá ko e tataki ‘oku ke fai ki hotau Falé. Ke tukuange mu’a e tali ia ‘a e Pule’angá ke lau ā, Sea. Mālō.

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki : Poupou atu ki he fokotu’u.

‘Eiki Sea : Kātaki pē, ‘Eiki Minisitā. Ko e tali ko ē ‘a e Pule’angá na’e ‘osi ma’u ‘e he ‘Ofisí, pea kuo ‘osi tuku ia ki he Kōmiti *Privilege*, ke nau ‘uluaki *screen* pea toki fakafoki mai. ‘A ia ‘e toki faingamālie pē ke toki fai ha vakai ki ai, ‘o kapau kuo lava e ngāue ko ia ‘a e *screening committee*.

‘Eiki Minisitā Polisi : Mālō ‘aupito Sea, koloa kapau na’a lava he uike ni. Kae mālo ‘aupito Sea.

‘Eiki Sea : Ko ia, kole atu ki he Kalake ke tau lau ‘uluaki.

Lao Fakaangaanga Fika 21/2018 (Lao ‘Inivesi Muli 2018)

Kalake Tēpile : Tapu mo e ‘Eiki Seá, ‘Eiki Palemiá, mo e Hou’eiki Mēmipa kakato e Falé, kae ‘atā ke fakahoko hono lau ‘o e Lao Fakaangaanga Fika 21 ‘o e 2018. Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Muli, 2018.

Ko e Lao Fakaangaanga

<006>

Taimi: 1030-1035

Kalake Tepile : Lao Fakaangaanga ki ha Lao fekau’aki mo e ‘Inivesi Muli. ‘Oku Tu’utu’uni ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá, ‘i he fakataha alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē:

Konga 1. Talateu : - Hingoa Nounou mo e Kamata Ngāue’aki - Kupu si’i (1). ‘E ui ‘a e Laó ni, ko e Lao ki he ‘Inivesi Muli, 2018.

‘Eiki Sea : Ko e Lao ko ení ko e Potungāue fē ‘oku ne fakahū mai?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Tapu pea mo e Seá, kae ‘uma’ā ‘a e kau Hou’eiki Mēmipa. Ko e Lao ia ‘a e motu’á ni.

‘Eiki Sea : Ko ia tukuatu ho faingamālie miniti ‘e 5, ke ke fakama’ala’ala mai kimu’a pea tau hoko atu.

Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga fika 21/2018

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Mālō ‘aupito Sea. Ko e Lao ko ení, ‘oku ne hanga ‘omai ke lava ke fakafaingofua’i ‘a e ha’u ‘a e siliní mei mulí, ke lava ke ‘omai ia ke fakalele’aki hotau

‘ekonōmiká. Pea tautautefito pē ki he ngaahi feitu’u fo’ou pē ko e ngaahi ‘inivesimeni ke langa’aki hotau ‘ikonōmiká. Pea ko e ki’i Lao ko ení, ‘oku ne fokotu’u atu ke ne hanga ‘o fakafaingofua’i ‘a e fetāfeaaki ‘o e fē’ave’aki ‘o e silini ko ení, kae ‘uma’ā mo e ngaahi ‘iló, ke ‘omai mei muli ke fakalele’aki hotau ‘ekonōmiká. Ko hono ngaahi *detail* ena, ‘oku ‘i loto pē ‘i he ngaahi kongá. Kapau ‘oku ‘i ai ha ni’ihi ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku nau tāla’a ki ai ke fakamatala atu, lava lelei pē. Ka ko e taumu’a ‘o e Lao ko ení, ke ne hanga ‘o fakafaingofua’i pē tokonia ‘a e tafe mai ‘a e silini mei muli, mo e ngaahi ‘ilo fo’ou, ke lava ke ‘omai ke langa’aki ‘a hotau ‘ekonōmiká. Mālō, fokotu’u atu.

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti.

Lord Nuku : 'Eiki Sea..

'Eiki Sea : Fakafofonga Nōpele ‘Eua.

Fokotu’u ‘ave Lao Fakaangaanga fika 21/2018 ki he Kōmiti Lao

Lord Nuku : Tapu pē pea mo e 'Eiki Sea. Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘aku ia na’e ‘ai ke u .. ko e ‘uhinga ‘eku fokoutua haké 'Eiki Sea koe’uhí ke u fokotu’u atu pē ‘e lava ke ‘ave eni ki he Kōmiti Laó, pea ‘ave ‘o fai ha *public consultant* koe’uhí, ke fai ha femahino’akii pea toki fakafoki mai pē ia Sea.

'Eiki Sea : Ko ia Hou'eiki mou me’a pē ki he ‘etau Tu'utu'uní, ko e Kupu 131 kupu si’i (2) ‘a e toki Tu'utu'uni ‘e he Seá ke tukuhifo ki he Kōmiti Laó, hili hono paasi hono lau ‘uluakí.

Lord Nuku : Mālō Sea.

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga ki he ‘Inivesi Mulí 2018 kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonuá, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue. ‘Oku loto ki ai ‘a e toko 11.

'Eiki Sea : Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau ‘uluaki Lao Fakaangaangá, kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile : ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Sāmiu Kuita Vaipulu, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. ‘Ikai ke loto ki ai ‘a e toko 3.

'Eiki Sea : Hou'eiki, ‘oku tali ‘e he Falé ni hono lau ‘uluaki ‘o e Lao Fakaangaangá. Kimu’a pea u tu'utu'uni ke tukuhifo ‘a e Lao ko ení ki he Kōmiti Laó, ‘oku ou fie fakama'ala'ala pē ‘a e fokotu’u mei he Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua ‘ene fokotu’u mai ke ‘ave eni ‘o *public consultation*. Kapau ko e fatongia ia ‘oku tukuhifo ki he Kōmiti Laó, kole atu pē ke fakama'ala'ala mai ke pau ‘a e taimi ko ia ‘oku tuku kinautolu ke nau foki mai ki he Falé.

Taukave ‘i ai ngaahi kupu kaunga tonu mo e kakai pea fiema’u ke mea’i he fonua

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu'u na ‘Eiki Sea, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmiá, kae 'uma'ā ‘a e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Falé 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, ‘oku makatu'unga pē ‘a e fakakaukaú ia ke ‘ave ke fai ha femahino’aki pea mo e kakai ‘o e fonuá Sea he koe’uhí ko e ngaahi Tu'utu'uni ko ení 'Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ‘oku kau tonu ‘oku tonu ke mea’i ‘e he kakai ko ē ‘o e fonuá. Koe’uhi ko e ngaahi me’a ko ení 'Eiki Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi kautaha muli, ‘oku pau ke nau ōmai pē ‘ia nautolu, pea nau ma’u mo e ngaahi monū'ia ko ení 'Eiki Sea...

<008>

Taimi: 1035-1040

Lord Nuku: Pea ‘oku ‘ikai ke pehē Sea ke ‘i ai ha ta’efalala ka ‘oku tonu pē ke ‘ilo’i he kakai e fonua ‘a e tūkunga ko eni ko ē he ko e me’a ko eni ‘oku fekau’aki hangatonu pē mo nautolu. Pea ‘oku fai pē pou pou ia ki he lao ka ‘oku tonu pē ke fai ‘a e founa ko eni ‘Eiki Sea. Pea ko ‘ene kakato ‘a e fo’i *public consultation* ko ia pea fakafoki mai leva ‘Eiki Sea ke to e hoko atu ha ngāue ki ai. Ko e fokotu’u pē ia Sea.

'Eiki Sea: Ha’apai 13.

Fokotu’u ke tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 21/2018 ki he Kōmiti Kakato

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale ‘Eiki. ‘Eiki Sea ‘oku ou fokotu’u atu ke tuku hifo ki he Kōmiti Kakato ke tau alea’i ai he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano maumau. Mālō ‘Eiki Sea ko e fokotu’u atu pē ia.

'Eiki Sea: Kātaki pē Fakafofonga ‘oku toki tuku hifo pē kapau ‘oku ‘osi lau tu’o ua ko e tu’u ko eni e Lao Fakaangaanga ko eni na’e ‘osi lau ‘uluaki pea ko e founa ngāue ‘oku pau ke tuku hifo ia ki he Kōmiti Lao kapau ‘e tu’utu’uni e Sea ki ai. Ko ia ko u kole atu pē ke fakama’ala’ala mai ‘a e *public consultation* ko ē na’e me’a mai ki ai e Fakafofonga ‘Eua, Nōpele ...

Ke femahino’aki mo e kakai he tukunga fai ai fa’u lao

Lord Nuku: Ko ia ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ia ko ē ke ‘uhī ke tuku ki he kakai ‘o e fonua he ko e ngaahi me’a ko eni ‘Eiki Sea ‘oku fekau’aki hangatonu pea mo e me’a fekau’aki pea mo e fonua, ‘a e lao ko ‘eni he ko u lave’i pē ‘Eiki Sea ‘oku ‘osi ‘i ai pē ‘etau lao pē lolotonga ka koe’uhī ko e ngaahi liliu ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke fai ha ta’etui ki ai kuo tonu ke fakamahino’i ki he kakai ‘o e fonua e tūkunga, he ‘oku hangē ko ‘etau ngaahi koloa fakafonua. Ko e ngaahi me’a ke ‘omai *invest* ko ē mei muli mo e ngaahi me’a ‘oku tonu ke nau ōmai ‘o kau ai ‘Eiki Sea. Pea ‘oku tonu ke ‘i ai ha ngaahi monū'ia ke tuku ma’a e kakai ko ē fonua kai kehe ke nau hanga ‘o ‘ilo’i ‘a e tūkunga ‘oku fai ai ‘etau fa’u lao ‘Eiki Sea he ko e me’a ko ē ‘oku lahi ai ‘a e tālanga ko ē ‘a e fonua ‘Eiki Sea koe’uhī ko ‘etau alea’i pē ‘e tautolu heni, fanongo e kakai ‘ikai ke ‘i ai ha’anau le’o ‘o nautolu ia. Ko e taimi ko ē ‘e fai ai ko ē ko ē ‘a e femahino’aki hono ‘ave ki tu’a ko ē ka nautolu ‘Eiki Sea ko u tui ‘e nounou ange ai. ‘Ikai ke to e fai ha līpooti mai ki Fale ni pē ‘e to e fai mai ha Tohi Tangi. Ka ko e ‘uhinga pē ke vave ange e founa ngāue pea ‘uhī pea fai e femahino’aki mo e kakai ‘o e fonua ‘Eiki Sea. Ko e me’a ia ‘oku kole atu ai ke tuku ki he Kōmiti Lao pea ‘ave ‘o *public consultation* pea fakafoki mai ki heni he ko u tui ko e Tohi Tu’utu’uni ‘oku ‘i ai pē. Kuo

pau ke 'ave lao ki he kakai ke nau fai ha femahino'aki pea toki fakafoki mai ke fai ha feme'a'aki ho Fale 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō 'oku 'osi mahino, me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

Fokotu'u ke femahino'aki ngaahi potungāue fekau'aki Pule'anga pea toki fakapapau'ia sitepu hoko

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea ko e, Sea 'oku mahino pē 'a e me'a ia 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele. Ko e angamaheni foki Sea ko e lao ko ē 'a e Pule'anga 'oku hangatonu mai ki he Fale Alea ko e ngaahi *private bill* pē 'oku to e takai ko ē 'i he *public consultation* 'i he 'uhinga Sea ko e *process* ko ē 'oku vilo ai ko ē lao ko ē 'a e Pule'anga, meimei kakato e ngaahi Kōmiti Lao pea mo e Potungāue 'i hono feinga ke *consult* 'a e ngaahi *stakeholders*. Pea ko e lao ko eni Sea 'oku taumu'a pē ia ke mahino 'a e 'ēlia 'e lava e kau *investor* muli 'o ōmai 'o *invest* ai pea mo e tafa'aki pisinisi 'e tuku pē ia ma'a e kakai Tonga. Ko e 'uhinga ia 'o e lao ko eni 'Eiki Sea ke ne *regulate* e tafa'aki ko ia kuo fuoloa 'a e tokanga 'a e fonua ki ai ko hono 'uhinga pē ko e hake mai 'a e fakalalakaka mo e ngaahi *investment* kehekehe ki he fonua pea ko e tokanga eni 'a e Pule'anga ki ai Sea. Ka ko e, kapau ko 'eku pehē pē ke tuku hifo pē ki he Kōmiti Lao ke fakakaukau'i ai Sea ka ko e tūkunga ia ko ē na'e 'i ai 'a e lao ko eni na'e fou mai ia he ngaahi sitepu angamaheni na'e fou mai ai 'a e ngaahi lao ko ē 'a e, *process* tatau pē Sea, ka 'e lava pē ke ui pē 'a e ni'ihi ko ia hangē ko e *Crown Law* pea mo e Potungāue, 'a e Leipa mo e Fakalalakaka Faka'ikonōmika ke nau lava mai ki he Kōmiti Lao ke fakamahino 'a e *process* na'e fou mai ai 'a e lao ko 'eni. Pea toki *determine* mei ai Sea pē 'e 'alu ki ha *public consultation* ka ko e anga ia 'a e fokotu'u atu Sea. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, ko u tui mahalo ko e nounou ke tau tuku hifo ki he Kōmiti Lao koe'uhī 'e toki lipooti mai pē Kōmiti ki he Fale Alea. Kole atu ki he Kalake ke tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga ki he Fakamā'opo'opo e Ngaahi Lao 2018. Lao Fika 22 eni 'o e 2018 kole atu ke tau lau 'uluaki.

Lao Fakaangaanga fika 22/2018

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga ki he Fakamā'opo'opo 'o e Ngaahi Lao 2018. Ko e Lao Fakaangaanga ki he Lao ke Tu'utu'uni ...

<009>

Taimi: 1040 – 1045

Kalake Tēpile: .. ki hono pulusi fakatatau kuo fakamā'opo'opo mo fakatonutonu 'o e ngaahi lao 'o Tonga.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'í mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'angá 'o pehē.

1. Hingoa Nounou. 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao ki he Fakamā'opo'opo 'o e ngaahi Laó 2018.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lao Fakaangaanga ko ení, kātaki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua,

‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí. Loto ki ai e toko 11 (na’e toko 10 pe hono lau fakapapau’i pālōti).

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, ‘oku ou mea’i pē, ‘oku ou lave’i pē ho’o tu’utu’uní. Ka ‘oku ou ki’i fakamalanga atú he ko e Kōmiti Laó ke nau fai ‘a e *public consultation*, ‘oku ‘osi fakahoko ‘a e fakahoko ‘a e *public consultation* ia. Tuku kehe kapau ‘oku pehē he Feitu’u na ia ke to e ‘ai pē ha’atau *public consultation* fika 2. He te u lava pē ‘o ‘omai ‘a e ola ‘o e *public consultation* ko iá. Ka ‘oku ou fokotu’u atu au kapau ‘oku ‘ai..

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ko ho’o me’a mai ki he Lao ko eni ‘oku lolotonga pālōtí.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io, ko e ‘uhingá ke tuku hifo ki he Kōmiti Kakatō.

‘Eiki Sea: Kātaki pē ke faka’osi e pālōti ka ke toki me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io.

‘Eiki Sea: Hoko atu Kalake. Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tau tali ‘a e Lao Fakaangaangá kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Saāmiu Kuita Vaipulu, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 3.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

Fakama’ala’ala ke tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 22/2018 ki he Kōmiti Kakato

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea pea tapu mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa. ‘Oku ou mahino’i pē ‘a e faka’amu ‘a e Feitu’u na ke tuku hifo ki he Kōmiti Laó. Ka ‘oku ou mahino’i ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ko ha tafa’aki fakatekinikale ‘o e laó ka ke fakahoko ‘a e *public consultation*. Kuo ‘osi tali ‘e he Pule’angá ‘a e *reform* ko iá ke taha ‘o e makatu’unga kuo pau ke fou ai ‘a e fa’u ‘o e laó mei he *Justice*. Kuo pau ke nau fou nautolu ‘i he *public consultation*. Pea fakamā’opo’opo mo ia kapau ‘oku fiema’u ‘e he Feitu’u na mo e Fale ‘eiki ni ke ‘omai ke mou me’a ki ai, ‘e lava lelei ia. ‘A ia ko u ‘ai atu pē ko e ‘uhingá ko ‘etau fakamole ‘a e si’i tukuhau ‘a e kakaí. Kuo ‘osi fakahoko ‘a e fatongia ko ení pea ‘e lava lelei pē ke ‘omai ‘a e ola ko iá ke mou me’a ki ai. ‘Oku ou sio atu ‘oku ‘ikai ke fu’u ‘uhinga ki he motu’a ni ia ke to e fakahoko tu’o 2. Tuku kehe kapau ‘oku pehē pē he ‘e Feitu’u na ia ho’o fakapotopotó ke to e lele’i tu’o ua e fo’i founga ngāue ko iá. Ka ko u sio atu ki he fakamole ‘a e tukuhau ‘a e kakaí mo e taimi ‘o e kakaí. ‘A ia ‘oku ou fokotu’u atu au Sea ke tuku hifo ki he Kōmiti Kakatō ke tau hanga ‘o tipeiti’i ‘a e titeilá (*detail*) pea fanongo mai mo e kakaí ka ‘i ai ha me’a ‘oku nau hoha’a ki he ngaahi kupú pea lava ke tau hanga ‘o fakalelei’i ‘i he taimi ‘oku tau ‘i heni aí. Ka ko e faka’osí pē ia Sea. Kātaki pē he toutou ‘ai atú. Kuo ‘osi fakahoko ‘a e *public consultation* pea ‘e lava pē ‘o fakamā’opo’opo mai. Ko u fokotu’u atu ke tuku hifo ki he Kōmiti Kakatō ke tau tipeiti’i ke fanongo mai ki ai e fonuá.

Fakamamafa’i e fatongia Kōmiti Lao ke sivi’i e lao

‘Eiki Sea: Ko ia Hou’eiki. Ko e founga tatau pē eni na’a tau fou mai ai na’e me’a mai ki ai ‘a

Ha'apai 13. Pau ke 'uluaki Lau Tu'o 2 pea tau toki lava ke tuku hifo. Ko e 'osi ko ē hono Lau 'Uluaki 'oku tuku hifo ia ki he Kōmiti Laó ke fai ha'anau me'a ki ai. Ka 'oku 'ikai ke 'uhinga hono tuku hifo ki he Kōmiti Laó ke nau 'ave 'o *public consultation*. Ko e lao ko ia na'a tau paasi ko ia kimu'á, ko ia pē na'e tu'utu'uni e Falé ke 'ave ki he Kōmiti Laó ke *public consultation*.

Ko e lao ko ení 'e tuku hifo pē ki he Kōmiti Laó ke nau me'a ki ai pea nau lipooti mai. Hou'eiki 'oku 'i ai e 'uhinga 'oku tuku hifo ai e 'ū laó 'osi hono Lau 'Uluaki. Na'e 'i ai e ngaahi lao na'a tau paasi 'i he Fale ni, na'e fakavave'i pea 'oku hoko ai e palopalema 'i he lolotongá 'i he 'etau Lao ko ia ki he Pangikē Pulé mo e *exchange*. 'Oku 'ikai ke u fiema'u ke to e hoko ha me'a pehē, 'a ia 'oku tonu ke tau ngāue'aki e faingamālie kotoa pē ke sivi'i e laó. Neongo pē 'ikai ke 'ave 'o *public consultation*, 'oku 'i ai e fatongia 'o e Kōmiti Laó ke nau to e vakai'i. 'Oku 'ikai ke 'i ai hano kovi ke to e me'a ki ai e Hou'eiki, Hou'eiki. Ko e taimi ko ē 'oku tuku hifo ai e Kōmiti Laó, 'oatu e faingamālie ko iá ke mou lau fakalelei e ngaahi laó Hou'eiki kae 'oua te tau fakavave'i e ngāue ko ení he 'oku mahu'inga. Ko 'etau paasi pē lao ko iá kuo hoko ia ko e lao pea 'ikai ke to e lava 'o lilii.

Veivosa Taka: Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Nōpele Ha'apai Fika 1.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki pea kau Fakafongia e Kakaí Sea. Sea ko u tu'u pē au ....

<001>

Taimi: 1045-1050

Lord Tu'iha'angana: ... ia ke pou pou atu ki he Feitu'u na hangē pē ko e laumālie ko ia ... 'oku ou, 'a e tuku hifo ki he Kōmiti Lao. 'Ika ke ngata pē foki ai kae lava ke fakaafe'i atu foki mei he Kōmiti Lao 'a hono vakai'i e fa'ahinga ko ení 'oku 'i ai ha'anau ngaahi fehu'i me'a 'oku lipooti mai. Ko ia 'oku tonu pē me'a hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Leipa *consultation*. 'Oku fiema'u pē pea mo mau lava atu mautolu ko ení 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku fiema'u ke fakama'ala'ala mai na'a lava pē ia ai pea toki lipooti mai mālo.

Veivosa Taka: Sea.

'Eiki Sea: Ha'apai 13.

Fokotu'u ke fa'u Tohi Tu'utu'uni Fale Alea 'oua fepaki mo e founa fatu lao Pule'anga

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu pea mo e Fale 'eiki ni. Sea ko e fokoutua hake pē ia 'o, ko e tāla'a he ngaahi fēfusiaki e ngaahi 'oku lao e me'a 'oku me'a mai 'aki 'e he Hou'eiki Pule'anga pea lao e me'a 'oku me'a mai 'aki he Feitu'u na. Ka ko e hā e me'a ko ē Sea 'oku fehu'i ki he Feitu'u na ko e hā e me'a 'oku totonu ke tau fakahoko. Kapau ko e me'a ia fakafoki mai e Lao 'a e Pule'anga 'oua to e ha'u he founa ko ē 'oku nau *process* ai. Kae 'omai e lao 'o fakahoko he Kōmiti Lao 'a e Fale Alea kae 'oua te tau fēto'o'aki pehē Sea he 'oku hangē

ki he motu'a ni ia 'oku kehekehe. Pea ko u tui ko e kongā ia Sea 'oku ou fakahoko atu ki he Feitu'u na ke tau fa'u 'etau ngaahi Tohi Tu'utu'uni ke 'oua 'e fēpaki mo e me'a 'oku 'omai ko ē. Kapau 'oku 'omai ke sivi pea 'asi 'etau tohi 'oku fiema'u ke 'osi homou hanga 'o *process* homou lao pea 'omai ki he Kōmiti Lao 'a e Fale Alea ke nau sivi 'osi ko iá pea toki paasi mai ki Fale Alea. Sea ko e fokotu'u ia 'oku ou 'oatu ki he Feitu'u na. Mālō Sea e ma'u faingamālie.

Sāmiu Vaipulu: Sea ki'i fakahoha'a atu.

Fakamahino 'Eiki Sea 'ikai ha fepaki he founa sivi'i 'u lao fakahū mai Fale Alea

'Eiki Sea: Ko u fakamālō atu ki he Ha'apai 13 pea ko u faka'apa'apa pē ki ho faka'uhinga. Hou'eiki 'oku 'ikai ke u sio au 'oku 'i ai ha fēpaki 'i he *process*. 'Oku 'i ai pē *process* e Pule'anga ke fakahū mai 'enau lao pea 'oku 'i ai 'enau founa ke sivi'i 'aki e 'ū lao ko ia. Ko 'ene a'u mai pē ki he Fale Alea 'oku 'i ai e ngaahi *process* 'i Fale Alea ke to e sivi'i 'a e 'ū lao tatau pē. Ko e lao kotoa 'oku pau ke fakahū mai 'e sivi'i he Kalake pea tēpile'i he Fale ni pea 'oku 'ave 'ū lao ko ia 'o sivi'i he Kōmiti Lao pea fakafoki mai. Pea kapau 'e lotu ki ai e Fale 'e to e fakahū ki he Kōmiti Kakato sivi'i ai. 'Osi hono tali he Kōmiti Kakato to e fakafoki mai ki he Fale Alea ke nau toki sivi'i pea toki tu'utu'uni aofangatuku ki ai e Hou'eiki Mēmipa. Hou'eiki 'oku 'ikai ke 'i ai ha *process* 'e fēpakipaki ai pea mo e ngaahi *process* ko ē 'oku ngāue'aki 'i he Pule'anga. Kuo 'osi lava e ngāue e Pule'anga ki he lao ko eni. Ko e taimi eni e Fale Alea ke fai ha ngāue ki he 'ū lao tatau pē. Vava'u 15 me'a mai.

Kole ke ngaue'aki pe Fale Alea founa fakapotopoto hono sivisivi'i ngaahi lao

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae

'uma'ā e, ko ia 'o hangē pē ko ē ko e me'a ko ē 'a e Feitu'u na Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fēpakipaki ia. Ko e fatongia sivi'i pē ia 'o e lao 'e he Fale ni. He 'ikai ke hoko e Fale ni ia ko e fu'u fo'i sītapa *rubber* pē ke paasi mai pē me'a kotoa pea tali ia he Fale. Ko honau fatongia ke lau mo fakakaukau'i 'a e fakalukufua ko ē 'o e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea. Pea 'oku ou poupuu atu au ia ki he founa ko ia tautautēfīto ki he lao ko ia na'a ke me'a ki ai na'a tau paasi fakavavevave. Ko e tu'u he taimi ni 'oku hangē na'e paasi e lao ia ko ia 'e a'u ki ha motu'a Tonga 'e 'alu 'o fakatau hano 'api pē hā 'i muli 'e faingata'a'ia. Pea 'oku faingata'a'ia mo ha taha mei Tonga ni ke ne to e fai ha fa'ahinga ngāue ki tu'a 'i he lao ko ia. Kā ko e 'uhinga na'e paasi ai e lao ko iá he na'e fai fakavavevave pea 'ai ke fai mo pāloti he koe'uhí ko e ma'u e fika. Ko ia ko u kole atu au tau ngāue'aki pē founa ko ē 'oku fakapotopoto 'Eiki Sea mālō 'aupito.

Veivosa Taka: Sea.

'Eiki Sea: Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea fakamolemole atu pē Sea ko e toutou fokoutua hake ki 'olunga. Sea ko e 'uhinga ia 'eku fokotu'u atu ki he Feitu'u na ko e lao kotoa pē 'e 'omai mei he Pule'anga pea fou mai he laini tatau pē 'o 'ave ki he Kōmiti Lao pea toki 'omai ki Fale Alea. Ko e fokotu'u ia 'Eiki Sea. Mālō.

Tu'utu'uni Sea tukuhifo Lao Fakaangaanga fika 22/2018 ki he Kōmiti Lao

Eiki Sea: Hou'eiki te u ngāue'aki 'eku mafai he kupu 131 'etau Tohi Tu'utu'uni kupu si'i ua ke tukuhifo e lao ko eni ki he Kōmiti Lao. Ko 'ene fakakakato pē Kōmiti Lao 'enau ngāue ki he lao ko eni te nau to e fakafoki mai pē ke mou me'a ki ai pea malava leva ke tau toki fēme'a'aki ki ai.

<002>

Taimi: 1050-1055

Eiki Sea: Kalake! Tau hoko atu ki he Fakatonutonu kehekehe ki he Fakalelei 'o e Lao, 2018.

Kalake Tēpile: Ki ha lao ke fakahoko 'a e ngaahi fakatonutonu kehekehe ki he ngaahi Lao. Pea ke Lao kehekehe koe'uhi ...tāla'a pea mo ha ngaahi tapu... 'Oku Tu'utu'uni 'e he Tu'i 'a e Fale Alea 'o Tonga, 'i he fakataha alea 'a e Pule'anga:

1. **HINGOA NOUNOU:** 'E ui 'a e Lao ni, ko e Lao Ngaahi Fakatonutonu kehekehe ki he Fakalelei 'o e Lao, 2018.

Eiki Sea: Ko ia 'oku lotu ki ai, kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea, 'oku lotu ki ai 'a Veivosa Taka, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minsitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngōue, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonua.

Sea, 'oku lotu ki ai 'a e toko hongofulu. (10).

Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai lotu ke tau tali 'a e Lao Fakaangaanga hono lau 'uluaki. Kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai lotu ki ai 'a: Sāmiu Kuita Vaipulu, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō.

'Ikai ke lotu ki ai 'a e toko tolu. (3)

Tukuhifo Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ke Fakalelei 'o e Lao 2018 ki he Kōmiti Lao

Eiki Sea: Hou'eiki! 'Oku tali 'e he Fale ni, 'a e Lao Fakaangaanga ko eni, ke tukuhifo ia ki he Kōmiti Lao.

Līpooti Fika 1/ 2018 'a e Kōmiti Lao

Kole atu ki he Kalake ke tau hoko atu ki he Līpooti Fika 1 'o e 2018 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Lao.

Kalake Tēpile: Ko e Līpooti Fika 1, 2018 - Kōmiti Tu'uma'u ki he ngaahi Lao.

'Eiki Sea
Fale Alea 'o Tonga

‘Oku ou fakahoko atu ki he Feitu’u na ‘a e Līpooti Fika 1, ‘o e 2018 ‘a e Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Lao.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. ‘Oku ou fakahoko atu ki he Feitu’u na ‘a e Līpooti Fika 1 ‘o e 2018 Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Lao ‘a e Fale Alea.

‘Oku ‘i he Līpooti ko eni ‘a e ola ‘o e ngāue ‘a e Kōmiti ni fekau’aki mo e ongo Lao Fakaangaanga ‘e ua. Lao Fakaangaanga Fika 11 ‘o e 2018. Mo e Lao Fakaangaanga Fika 12 ‘o e 2018 ‘a ia na’e tukupi meihe Fale Alea kihe Kōmiti ni, ‘i he ‘aho ‘aho 20 ‘o Sepitema 2018.

Faka’apa’apa atu

Hon. Sāmiu Kuita Vaipulu.
Sea Kōmiti Tu’uma’u ki he Lao.
‘Aho 5 ‘Okatopa, 2018

‘Eiki Sea: Vava’u 15

Fakama’ala’ala he fakatonutonu ki he Kupu 9 Lao Fakatonutonu ‘Omipatimēni 2018

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea .... Ko e fakatonutonu mai ‘a e Kupu 9 koe’uhi ke fakakau ai ‘a e fuakava he ko ē mahu’inga ‘a e me’a ko e fuakava ‘a e ‘Omipatimēni Le’ole’o, ke fai pē ia ki he ‘Eiki Sea, ko ia ‘o e Fale Alea, he taimi ‘oku fai ai ‘a e fetongi fakataimi. Ko e taha ia ‘a e ngaahi me’a na’e vilo holo ai ‘a e feme’a’aki ai ‘a e Fale ni. Pea ko e tu’u ena ‘a e lao Sea. Fokotu’u atu, ke tali ‘i he Fale ni. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea : Hou’eiki! Ko e Līpooti ena mei he Kōmiti Lao kuo tuku atu ke mou me’a ki ai., fekau’aki eni pea mo e Lao Fakaangaanga ‘e ua... Hou’eiki ‘oku ‘i ai ha fokotu’u ke tukupi ki he Kōmiti Kakato ke fai ki ai ha feme’a’aki? ... Fakatai ki he Lipooti ko ē mei he Kōmiti Lao ‘oku ‘i ai e fakatonutonu ki he lao ‘oku fokotu’u mai. Me’a mai Hou’eiki Nōpele mei ‘Eua.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea tapu pe ki he Feitu’u na pea fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’a ‘a e Kōmiti, ‘Eiki Sea ko e me’a na’e taukave’i ‘e he Fale ni kapau ‘e to e tuku ki he Kōmiti Kakato pea toki fokotu’u atu pe. Ka koe’uhi ko e lave ki he ngaahi ‘uhinga na’e fai ai ko ē e fakakaukau ke fakataimi. He ko e me’a ko ē ‘oku to’o mei heni ko ē ‘a e Fale Alea

<004>

Taimi: 1055-1100

Lord Nuku: ... ‘a e konga pē ke ke fai ‘a e fuakava. Ka neongo pē fakahoko ‘a e me’a ko eni pea na’e ‘i ai ‘a e kau mataotao ‘i he fonua ni ‘i he lao, kā ‘oku ‘ikai ke fai ha tui ki he to’o ko ē ‘a e loto ki ai ‘a e Fale Alea ...15 pea mo e ‘ai ko ē ta’u ‘e nimá. Ko e ‘uhinga pē ia na’e ‘uhinga ai ko ē ke fai ko ē ‘i heni kā ko e pangó ko e fokotu’u eni ku o ‘osi ‘ave mei he Fale ki he Kōmiti

Lao, pea ko e hanga ‘e he Kōmiti Lao ‘o tali pē ‘a e ngaahi me’a ko ē na’e fakahū mai ‘aki ‘a e lao koe’uhi kapau ‘e ala tokoni mai ke to e fakamā’ala’ala ange ‘a e ‘uhinga ko eni ko ē na’a mou foki ai pē ki he me’a ko eni ‘Eiki Sea.

Sāmiu Vaipulu: Ko ia, ko e konga ko ia ko ē ki he ta’u ‘e nima ‘Eiki Sea, ka ‘oku kei pau pē ke ma’u ‘a e falo... ‘a e loto ... pea ko e taimi ko ē ‘a e Omipatimeni fakataimi ne a’u mai ia ki he Fale, tapu mo e Sea kae .... ‘o tānaki mai koe’uhi ke fakalao’i ‘aki ia hono fakafuakava’i pē ‘o e fakataimi ‘i he ‘Eiki Sea ko ē ‘o e Fale.

Fakatonutonu he kupu 3 fakamafai’i Sea ke ne fakafuakava’i ‘Omipatimeni Le’ole’o

‘Eiki Sea: Hou’eiki te u fakama’ala’ala atu pē kupu fakatonutonu ko ē ‘i he Lao Fakaangaanga ko eni ki he kupu 3, ‘oku ‘uhinga ia ki hono fakafuakava’i ‘a e *contract* ‘a e Omipatimeni, ‘aki e loto ki ai ‘a e Fale Alea. Ko e fakafuakava ko eni ‘a e Omipatimeni le’ole’o ‘i he kuo hili’na’e ‘omai ia ‘o fakafuakava’i ‘i Fale Alea, pea na’e ‘i ai ‘a e me’a ‘a e hou’eiki ‘oku ‘ikai ke fiema’u ke fakafoki mai ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha fakafuakava pehē, pea ‘oku hanga leva ‘e he fakatonutonu ko eni ‘o fakamafai’i ‘a e Sea ke ne fai pē ‘e ia ‘a e fakafuakava ko ia ...

Ko e fakalōloa aleapau ‘Omipatimeni ke loto ki ai Fale Alea

ki he le’ole’o, kā ko hono fakalōloa ko ē *contract* ‘a e Omipatimeni ‘oku ‘i he loto ko eni ‘a e Fale Alea fakatatau ki he fakatonutonu, tonu pē ‘eku ma’u Vava’u 15. Ko ia, me’a mai ‘Eiki Minisitā Polisi.

Fokotu’u tukuhifo fakatonutonu ki he Lao ‘Omipatimeni ki he Kōmiti Kakato

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, ko e kole pē Sea ke tukuhifo mu’a ki he Kōmiti Kakato ko hono ‘uhinga na’e ‘i he Kōmiti Kakato eni, ke fakamā’ala’ala kātoa ai ‘a e ‘ū poini ko eni mo ha ‘ū ngaahi me’a kehe pē Sea ke mā’ala’ala ‘aupito ‘e vave pē, kae tuku hifo pē mu’a ki he Kōmiti Kakato Sea, mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Ko ia hou’eiki ko e fokotu’u eni ke tuku hifo ki he Kōmiti Kakato. Pea ‘oku ‘i ai poupou, mālō ‘aupito hou’eiki, tau hoko atu ki he Fakamatala Fakata’u ‘a e Komisoni ki he Kaungāue Fakapule’anga ki he ta’u 2015/2016 pea mo e 2016/2017. Kole atu ki he Kalake ke lau ‘a e tohi na’e fakahū mai ki he ‘ū Lipooti.

Fakamatala Fakata’u Komisoni PSC ta’u 2015/2016 & 2016/2017

Kalake Tēpile: (Lau...)

Talamu’aki mei he Sea Le’ole’o Komisoni ma’a e Kau Ngāue Fakapule’anga.

‘Oku ou ma’u ha loto fakapa’apa’a ‘i hoku lakanga ko e Sea Le’ole’o ‘o e Komisoni ma’a e Kau Ngāue Fakapule’anga ke ‘oatu heni ‘a e Lipooti Fakata’u ki he ta’u fakapa’anga, 2016/2017 mei

Siulai 2016 ki he Sune 2017 ‘a e Komisoni ma’ae Kau Ngāue Fakapule’anga pea mo hono ‘ofisi....

<005>

Taimi: 1100-1105

Kalake Tēpile : .... ‘oku ou tomu’a fie fakahoko atu ‘a ‘eku fakamālō loto hounga’ia ki he ‘Eiki Palēmia ‘o Tonga, *Hon.* Samiuela ‘Akilisi Pōhiva, ‘i he ngaahi tataki ngāue, pea mo e ngaahi fokotu’utu’u ngāue fakalūkufua ki he Pule’anga Tongá, pea mo hono tataki mai e ‘ofisi ‘o e Komisoni ma’a e Kau Ngāue Faka-Pule’angá.

‘Oku ‘i ai ‘a e manatu ‘ofa ki he Sea Mālōlō ‘a e Komisoni kuo ne pekia, Sione ‘Uhilamoelangi Liava’a, ‘a ia na’a ne pekia ‘i he Falemahaki Vaiola, ‘i hono ta’u 74 ‘i he ‘aho 4 ‘o ‘Okatopa, 2016.

Lolotonga ‘a ‘ene Sea ‘i he Komisoní, na’a ne loto’aki, pea hoko ko e me’angaue ki hono tataki mai e ngaahi liliu ki he polokalama fakalelei ngāue ‘a e Komisoni. ‘I he taimi tatau, ‘oku ‘ikai ngalo e ngaahi ngāue pou pou, mo e tali ange kotoa ‘a e kau Komisiona, ‘Ofisa Pule ngaue, Toketā Lia Maka, kae pehē ki he kau ngāue ‘i he ‘Ofisi ‘a e Komisoni fakakato ‘a hotau fatongia ko eni ki he Laó.

‘Oku ‘oatu ‘a ‘eku fakamālō loto hounga ki he Komisoni ma’a e Kau ngāue .... Mo e ngaahi tokoni ‘a e ngaahi ngāue. Fakamālō ki he kau Komisiona, kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi va’a fengāue’aki kotoa ‘i he Pule’angá, ‘a e Komisoni, kae ‘uma’ā ho’omou ngaahi tataki fakakaukau kotoa pē ne fakahoko mai ke to e fakalelei’i ai ‘a ‘emau fakahoko ngāue, talatalaifalé, pea mo ‘emau ngaahi polokalama fakalelei ngāue.

‘E kei hokohoko atu ai pē ‘a e Komisoni pea mo hono ‘ofisi, ‘i hono tataki mo fokotu’utu’u ‘a e ngaahi fa’unga ngāue fekau’aki mo e ‘ēfika, faitotonu, taliui ki hono fatongia, kae pehē ki hono tokangaekina e kau ngāué.

‘Oku to e takimu’a foki ‘a e Komisoni pea mo hono ‘Ofisi, ‘i hono siofi ‘o e ngaahi fakafe’ātungia ‘o e ngāue, kae pehē ‘i hono fakalalakaka’i ‘o e ‘ilo ngāue ‘a e kau ngāue faka-Pule’angá.

Ko e ngaahi ta’u ka hoko maí, ‘e hokohoko atu ai pē ‘a hono pou poua ‘e he Komisoni, ‘a e ngaahi polokalama fakalelei ngāue ‘o fakatefito ‘i he fakalelei’i ‘o e fakahoko fatongiá, mo e tali ui ki he fatongiá, koe’uhí ke to e lelei ange ‘a e fakahoko fatongia ‘a e kau ngāue mo e Pule’angá fakalūkufua.

Faka’apa’apa atu,

Simione Sefanaia.
(Sea Le’ole’o ‘o e Komisoni).

Kalake Tēpile : Mālō Sea.

Lipooti Komisoni Kau Ngāue Fakapule'anga (PSC) 2015/2016

'Eiki Sea : Kātaki pē Hou'eiki, te u kole ki he Kalaké, ke ne lau ai pē pea mo e Lipooti ki he 2015/2016, ke alea'i fakataha.

'Ofisi e Komisoni ma'a e Kau Ngāue Faka-Pule'anga,
Nuku'alofa,
Tonga.

Lord Fakafanua,
Sea 'o e Fale Alea,
Fale Alea 'o Tonga,
'Aho 4 'o 'Okatopa, 2018.

Lipooti Fakata'u ki he Ta'u Fakapa'anga – 2015/2016. - 'Ofisi 'o e Komisoni Ma'a e Kau Ngāue Faka-Pule'anga.

Fakatatau ki he kaveinga 'i 'olunga, ko e lipooti ko eni na'e tali ia 'e he 'Eiki Palēmia 'i he 'aho 19 'o Siulai, 2017. Na'e lolotonga hono tālanga'i 'a e lipooti ni, mo e hoko hono veteki 'a e Fale Alea 'o Tonga, 'i he 'aho 14 'o 'Akosi, 2017. Ko ia ai, 'oku to e 'oatu heni 'a e kole ke fakakau atu mu'a 'a e lipooti ni, 'i hono tālanga'i fakataha mo e lipooti 2016/2017. 'A ia na'e 'osi fakahū atu ki ho Fale 'eiki na.

'I he loto faka'apa'apa mo'oni.

Toketā Lia Maka.
'Ofisa Pulengāue, Komisoni
Ma'a e Kau Ngāue Faka-Pule'anga.

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Me'a mai, 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Tapu ki he Feitu'u na, 'Eiki Sea, kae 'uma'ā e toenga e Hou'eiki. 'E

Hou'eiki, ko e lipooti ena kuo 'osi tufa atu kia moutolu. Pea 'oku ou tui pē ne mou 'osi me'a ki he lipooti, ka 'oku loto pē ke u 'oatu e puipuitu'a nounou ko eni.

Ko e fo'i sino ko eni, ko e PSC, ko e taha ia e uma ngāue ko ē 'a e Pule'angá. Pea ko moutolu ko ena kuo fuoloa 'etau fe'ao mai mo e sino ko 'ení he ngaahi ta'u lahi. Mou fakatokanga'i 'oku 'i ai 'a e ngaahi fatongia mamafa mo pelepelengesi 'a e Kōmiti ko 'ení, kau ngāue fakapolitiki eni.

'Eiki Sea : Kātaki pē, 'Eiki Palēmia, te u toe tuku atu ho faingamālie he 'osi 'etau mālōlō, koe'uhí ko 'etau taimí..

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<006>

Taimi: 1125 – 1130

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e Fale Alea.

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Kole atu ki he 'Eiki Palēmia ke hoko atu ho'o me'a ki he lipooti.

Fakama'a'ala ki he uma ngāue mahu'inga e Pule'anga ko e PSC

'Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu'u na kae 'uma'a e toenga e Hou'eikí. Ko e lipooti ena kuo 'osi tufa atu pea ko u tui pē ne mou 'osi me'a hifo ki he lipootí. Ka 'oku 'i ai 'a e me'a mahu'inga ko u fie lave pē ki ai fakalukufua fekau'aki pea mo e uma ngāue ko eni 'o e Pule'angá ko e PSC. Ko e fo'i sino ko ení na'e fatu pē ia pea 'oange mo hono ngaahi fatongia mahu'inga 'aupito 'aupito. Pea ko e taha hono ngaahi fatongia mahu'ingá, ko kinautolu 'oku nau kau tonu ki hono fili ko ē 'o e kau ngāue fakapule'angá. 'A ia ko e fu'u mafai ia 'oku, mafai 'oku lahi 'aupito 'aupito. Pea 'ikai ngata aí, 'oku nau to e ma'u mo e mafai ke tuku kitu'a ha ngāue faka, ha taha. Kapau 'e hoko ha maumau pea lipooti, 'oku 'i ai honau mafai ke vakai'i e tokotaha ko iá ko e hā e taumu'a pē ko e pui'puitu'a ki he 'uhinga 'o e lāunga'i e tokotaha ko iá pea te nau mafai ke tuku ki tu'a. 'Oku 'i ai mo honau mafai ki he fekau'aki mo e vāhenga. Neongo 'oku 'i ai e fo'i sino ia 'oku 'oange mafai ko iá ke nau fakakaukau'i e vāhengá ka 'oku 'i ai 'a e kaunga atu 'a e ...

<001>

Taimi: 1130-1135

'Eiki Palēmia: ... 'a e poate ko ení pē ko e, ki hono fakakaukau'i e vāhenga 'o e kau, pea 'oku 'i ai mo e ngaahi mafai kehe.

Ongo'i Pule'anga 'ikai lava fakahoko lelei nau fatongia ko e ngaahi mafai kehe ma'u PSC

Ko e me'a ko ē na'e hoko Hou'eiki he hū mai 'a e Pule'anga ko ení anga 'emau fakatokanga'i ko eni e, na'a mau ki'i ongo'i 'oku 'ikai ke lava 'a e Pule'anga ko eni ke fakahoko lelei honau ngaahi fatongia 'i he ngaahi tafā'aki pē ni'ihi. Pea na'e fai pē 'a e talanoa mo kinautolu pea 'i ai mo e ngaahi tō kehekehe 'o a'u pē ki he 'aho ni 'oku te'eki ke lava ke vete ka te u 'oatu ha fo'i fakatātā 'e taha.

Mafai Kapineta ke faitu'utu'uni he ko kinautolu na'e fili he kakai

'Oku 'i ai e mafai 'o e Kapineta koe'uhí ko kinautolu na'e fili he kakai. Pea ko e *mandate* ko ē na'e 'ave ki he kau Mēmipa Kapineta ko kimoutolu 'oku 'oatu ki ai e mafai 'oku 'ikai ko ha mafai,

mafai lahi eni ke mou ō ‘o tataki e Pule’anga. Pea ko kimoutolu te mou *accountable* ki he kakai. ‘Oku ‘ikai ke *accountable* ‘a e *PSC* ki he kakai. Ka faifaiange ‘oku ‘i ai ha fēhalaaki ‘e hoko ‘i lalo ia ‘i he fakahoko fatongia ‘a e kau ma’u mafai ko e Kapineti ko kinautolu na’e fili ‘e he Fale Alea ke nau taliui ki he kakai. Na’e ‘i ai e taimi taha na’e tu’utu’uni ai ‘e he Minisitā ‘e taha ki he tokotaha e kau ngāue fakapule’anga ke hiki mei he fo’i lakanga ‘e taha ki he lakanga ‘e taha. ‘Ikai ke tali ia he ‘e tokotaha ko eni ke hiki. Pea ha’u e tokotaha ko eni Minisitā ko eni ‘o ma talanoa ki ai pea pehē atu hā e me’a ‘oku hoko? ‘Oku ‘ikai ko ha *CEO* ko e *Deputy*. Ko e hiki pē mei he fo’i feitu’u ‘e taha ki he fo’i feitu’u ‘i he loto potungāue. Talaange ‘e me’a he ‘ikai ke hiki ia pea mau ki’i lele lele mai ai. ‘I ai pē mo e ngaahi fēhikitaki ‘ikai pē ke tali ‘e he kau Fakafofonga he kau ngāue fakapule’anga ‘e ni’ihi e tu’utu’uni ‘a e, na’e ‘i ai e fo’i taimi na’a ku tu’utu’uni ai ke fakakaukau’i ange ‘e *PSC* ‘a e *CEO* potungāue na’a ku ‘i ai. Pea ‘alu e tokotaha ko eni ‘o lāunga takai holo e lāunga ‘o ha’u ki he fo’i sino ko ē *Tribunal* ‘o nau tu’utu’uni ai ‘oua tali e fokotu’u ‘a e Minisitā ka ‘oku sai pē ko e anga ia e lao mo e fokotu’utu’u.

‘Oku ‘i ai ‘eku fo’i tu’utu’uni ‘e taha ki he ki’i kau ngāue ‘i lalo ‘aupito ke nau fēhikitaki. Talamai nautolu he ‘ikai ke nau hiki nautolu. Ō nautolu ‘o lāunga. Takai takai mai he *Tribunal* ‘ikai ke tali ‘eku fokotu’u. ‘E Hou’eiki ‘oku ou tui ko e anga ko ē tui ‘a e motu’a ni he ‘ikai ke tau lava ‘o fakalele e Pule’anga kapau ko e anga ia ‘o e tui ‘a e *Tribunal* ia ki he ki’i kau kalake. ‘Oua te mou hiki moutolu. Ko u tui au ‘oku ‘i ai pē ngaahi potungāue ia ka tu’utu’uni atu pē me’a ia ‘e hiki pē kau ngāue ia ka ‘oku to e hoko pē mo e me’a ko eni he loto ngāue fakapule’anga pē.

Ko e fehu’i ‘e lava e Pule’anga ko eni ‘o fakalele e Pule’anga kapau ko e anga ia ‘o e, kae kehe ko e līpooti ia na’a ku ‘oatu pea ko u tui te mou, ka ko e kongā pē eni ‘eku lave ki he līpooti ko eni he ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a ia ‘e fakahoko ki he fo’i sino ko eni ke ‘i ai hano ki’i fakalelei’i ‘a e anga ko eni ‘a e ngaahi mafai ‘oku nau ma’u. Koe’uhī pē kae lava ‘a e Pule’anga ko ē *Government of the day* ‘o fakalele ‘a e Pule’anga ki he me’a ko ē ‘oku nau taumu’a ki ai. He kapau ‘e pehē ko e seti atu e taumu’a ‘e, ko e founga eni te tau ‘alu ki ai pea ko e founga ena hono fakahoko e fatongia pea pehē mai kau kauvaka ia, ‘ikai. Hala e tu’utu’uni ia ko ena ‘oku ke fai. Tau ‘alu e vaka ia ki he feitu’u ko ē. Ko u tui ‘e ‘i ai ‘a e maumau ‘e hoko.

Taukave uesia ngāue Pule’anga he tokehekehe mo e *PSC*

Ka ‘i he taimi tatau pē foki ‘oku totonu ke hangē ko e mafai hangē ko eni ‘oku mau pehē ke fakalelei’i ha mafai. ‘E malava pē ke *abuse* ‘e he kau Minisitā ia ‘a e tu’utu’uni he ko e anga ia ‘o e, pea ‘ikai ke pehē ko e tu’utu’uni kotoa pē ‘oku fakahoko ‘e he Kapineti ‘e tonu ma’u pē. Malava pē ia. Ka ko e anga ko ē ‘emau sio atu hemau, ki’i tau fononga mai ko eni ‘oku uesia ‘a e fakalele Pule’anga ko eni ‘i he ngaahi, ‘e he kau, ‘i he taimi ‘e ni’ihi tupu pē mo e ki’i tō kehekehe ko eni mo e fo’i sino ko eni.

‘Ikai tali Pule’anga ngaahi fokotu’utu’u fo’ou *PSC*

Kae kehe ko e līpooti ena ‘oku ‘ia moutolu pea kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku mou tokanga ki ai pea ‘oku ‘osi fai e talanoa mo kinautolu na’e ‘i ai ‘enau fokotu’utu’u fo’ou na’e ‘omai pea ‘oku ‘ikai ke mau, ‘ikai ke tali kae to e ki’i tōloi ke to e fai ha talanoa ki ai. ‘A ia ko e talanoa ko ia ko e talanoa pē ‘i he ...

<002>

Taimi: 1135-1140

‘Eiki Palēmia: ...Fakahoko fatongia ‘a e fo’i sino ko eni ‘o taumu’a pē ki he lelei fakalukufua pea lava ‘o fakahoko lelei ‘a e fatongia pea mo e taumu’a ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga ko eni. Ko ia ko u tuku atu ‘a e Līpooti ko ena ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku fie lave mai ki ai pe tokanga mai ki ai.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e Līpooti eni ‘e ua ‘oku fokotu’u mai ki he Hou’eiki. ‘Eua 11! Me’a mai.

Tokanga ki he kaunoa Kapineti he fili ngaahi lakanga kau ai CEO

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea. Tapu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Sea! Ko ‘eku tu’u hake pē ko ‘eku fie tokoni pē ki he me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia. Ko e ‘uhingá, ko e pehē ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e faingata’a ‘i he fokotu’utu’u ko eni ‘Eiki Sea. ‘Oku ou fie fakamahinoi heni ‘Eiki Sea. Ko e anga ko ē ‘etau fāliunga mai ko ē . Ko e mafai ko eni na’e ma’u pē ia ‘e he Kapineti. Hono tuli mo hono fakangāue’i ko ē ‘o e kau ngāue. Malu’i ‘a e totonu ko ē ‘a e kau ngāue pea ‘oku *in-line* eni ia mo e ngaahi liliu ko ē ‘oku fai fakamāmani lahi, a’u ai ki hotau ngaahi fonua kaungā’api ‘i he Pasifiki. ‘A e fokotu’u ‘a e Kōmiti mavahe pē ko e PSC ke nau tokanga’i ‘a e fo’i *process* ko ia hono fakahū mai ‘a e kakai fe’unga ‘oku nau ma’u ‘a e taukei ‘o fakatatau ki he fiema’u ‘a e Potungāue.

Kapau ‘e to e ala atu ‘a e Hou’eiki Kapineti ‘o ala atu ki he mafai ko eni. ‘Eiki Sea, ko e moveuveu lahi ia ‘e fai mo e longoa’a ‘e fai. Ko ia ‘oku ou fiefia ‘aupito pē ‘e au ia ke tau toki vakai ki he Līpooti. Ka ko u pou pou au ia ki he ngāue ‘oku fai ‘e he PSC. He ko e lahi ko ē ‘o e ngaahi faingata’a ko ē ‘oku hoko he taimi ni. Tautefito ‘Eiki Sea, ki he taimi ko ē ‘oku ‘ai ke fili ai ‘a e CEO he taimi ni. ‘Oku to e ala atu ‘a e Kapineti ia ‘o to e feinga ‘a e Kapineti ia ke nau toe fai tu’utu’uni atu kinautolu ia . Ko hai ‘a e fo’i pone ko ē ‘oku fiema’u ke fakahū? Pea ko e palōpalema ia kuo hoko. Ko e me’a na’e hoko ‘o tuai ai ‘a hono *recruit* ‘a e kakai fe’unga ko ē ki he ngāue ko eni.

Te u fakatātā ‘aki eni. Na’e ‘osi tu’uaki ‘a e lakanga ko eni ko ē ki he *Chief Secretary*. Na’e ‘osi tohi mai ki ai ‘a e kakai na’a nau *interest* ‘i he fatongia ko eni. To e tu’utu’uni atu ia ke to e tu’uaki! ‘Oku te’eki ke u sio au ‘i ha me’a pehē ‘i mamani ‘Eiki Sea. ‘A ia ‘oku ‘uhinga ia. Ko e *interference* eni ‘a e Pule’anga ‘i he fo’i *process* ‘oku faka’ofō’ofa, ke ne malu’i mo fokotu’utu’u ke maau ‘a e kakai ngāue, kakai sivile ko ē ‘oku nau fai ‘a e ngāue fakapule’anga. Ko e kakai eni ia ‘oku nau ngāue tu’uma’u pea ko e taha ia ‘a e ‘uhinga Sea. Ko e kau politikale . Nau ōmai pē kinautolu ‘o fakahoko honau fatongia fakapolitikale. ‘Osi pē honau teemi. Me’a atu nautolu ki ‘api. ‘Oku lele pē ‘a e Pule’anga ia. He ko e ‘uhinga ‘oku nofo pē mo e kau ngāue siviliane ia ‘o pukepuke mo fakahoko ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga. ‘Eiki Sea, ko u fokotu’u atu ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakato ‘a e Līpooti ko eni ke toki alea’i.

‘Eiki Palēmia: Sea, ke u to e faka’osi atu pea mou toki loto ke tukuhifo pea toki hoko atu, ka ko u to e ‘oatu pē ‘a e ki’i me’a faka’osi ko eni Sea.

Fiema’u fakalelei’i fu’u tuai ngāue PSC fetō’aki ai mo e Kapineti

‘Oku ‘ikai ke u fokotu’u atu ‘e au ke tamate’i ‘a e fo’i sino ko eni. Ka ‘oku ‘ikai ha fo’i sino

uma ngāue’i tau pehē ‘e tu’u haohaoa ta’etoemalava ke toe fai hano ki’i fakatonutonu pē ko hano ki’i ue’i. ‘Oku ‘uhinga pehē ‘eku...pea ko u tali pē ‘e au ‘a e ‘uhinga ko ena. Ko hono ‘uhinga ke tukuange ha sino tau’atāina. Ko e ‘uhinga ke ‘oua ‘e kaunoa. Mo’oni ia! Ko e ngaahi *principle* pē ia mo e founa fakamāmani lahi ia ‘oku ngāue ‘aki. Ka ‘oku kei malava ke fai ha ngāue ki he fotunga ‘oku me’á mo e fatongia na’e ‘oange kiate kinautolu. ‘Oku malava pē ia! Pea ko e anga eni ‘a e sio ‘a e Pule’anga ko eni. ‘Osi eni ia ‘a e ta’u ‘e 4. ‘Oku tuma! Ko e fo’i lea ia te u ngāue’aki pea kapau ‘e pehē ‘e ha taha ia ‘oku oma. Te u talaatu ‘e au ‘oku tuma ‘aupito ‘aupito. Pea ‘oku kau ‘a e tuma ia ‘i he fo’i ... ‘oku fa’a tō kehekehe pē.

Ko e *process* ko ē ‘oku ngāue ‘aki, ko e fo’i *process* lōloa. Pea ‘oku tonu pē ke mahino ki he ‘Eiki Minisitā ko eni, he na’e ‘osi ‘i loto. Ko e me’a ko e tautūngaki, ‘oku ‘ikai fa’a lau ‘a e tautūngaki ia. Pea he ‘ikai ke tau lava ‘o nofo ai pē mo e fa’ahinga *system* pehē. Ko e fo’i me’a ‘oku totonu ke *process* ‘o vave, tau pehē ke uike ‘e taha. ‘Alu ia ‘o māhina ‘e ua. Māhina ‘e 3, māhina e 4. ‘A ia ko e ‘uhinga ‘a e motu’a ni, ‘oku malava ke fakatonutonu ‘a e founa ngāue ‘a e fo’i uma ngāue ko eni ko e ‘uhinga ke vavevave ‘a e ngāue. Kātaki fakamolemole pē kapau ‘oku hala ‘eku hanga ‘e au ‘o *assess* ‘a e *performance* ko ē ‘a e kau ngāue fakapule’anga. Ka te u talaatu. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi *reform* ia ‘oku hū mai mo e Pule’anga ko eni ke fakahoko. Pea ko e *reform* ko ia ‘oku taumu’a pē ia ke fakavave’i ‘a e ngāue. Kapau ko e *process* ‘oku nofo pea mo e *PSC* ‘oku fu’u tuai.

<004>

Taimi: 1140-1145

‘Eiki Palēmia: ... ‘Oku ou fakatātā’aki eni, ko e ‘ū lāunga ko ē na’e ha’u ‘i he Lipooti, lāunga’i ‘a e mātu’a ni, mau ‘osi lau ‘e mautolu ‘a e ngaahi lāunga ‘o tukuaki’i mautolu ‘oku mau feinga ke fakahoko ‘a e mgaahi me’a ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hamau mafai ki ai, pea ko e hā ha lau ki ai ‘a e ‘Atita, lau ki ai ‘a e *Solicitor General* he ‘ū me’a kātōa ko ia. ‘A ia ko hono mo’oni ‘oku fiema’u ‘a e *PSC* ke ki’i fai hano vakai’i fakalelei’i ‘a e ‘ū *process* ‘oku ngāue’aki, ko e langa ‘a e fonua ko eni te u talaatu ko e tuai faka’uli’ulia, ko e hā ‘a e me’a ‘oku tuai ai? Koe’uhí he ko e *process* ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e mafai ki ai ‘a e me’a ko eni ‘oku fu’u tuai, pea kapau ‘e pehē mai ha taha ia ‘oku vave. Kuo pau ke feinga ‘a e Pule’anga ko eni ke ki’i fakato’oto’o ‘etau ngāue.

Fakatonutonu fatongia Pule’anga ke liliu lao/tu’utu’uni ka tuai fakahoko fatongia PSC

Tēvita Lavemaau: ‘Eiki Sea fakatonutonu, fakatonutonu ‘Eiki Palēmia. Fakamālō atu tapu mo e ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ni, ‘Eiki Sea ko ‘eku fakatonutonu ko e tukuaki’i ko ē ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘a e *process* ‘oku tuai. ‘Eiki Sea ko e *system* mo e *process* ko eni ‘oku pule’i ‘e he lao, ko e mafai kātōa ko ē ‘o hono fakalele ‘o e Pule’anga ‘oku ma’u ia ‘e he ‘Eiki Palēmia mo e Kāpineti ‘i he ‘aho ni, pea kapau ‘oku nau pehē ‘oku ‘ikai ke nau, ‘oku tuai ha *process* mo e me’a, pea pehē hake ko e *procurement*, ko e *process* ko eni. ‘Oku ‘i honau mafai ke nau liliu ‘a e *regulation* ki he me’a ‘oku nau fiema’u, kae ‘oua t enau ōmai nautolu ‘o tala ‘oku palopalema ‘Eiki Sea. *As far as I’m concerned* ‘oku faka’ofio’ofa ‘a e *system* ‘oku ngāue lelei, he

‘oku lele pē, kā ‘oku ‘i ai leva ha palopalema ai, fatongia ia ‘o e Pule’anga ke fakalelei’i ‘a e lao mo e ngaahi me’a ko ia. Mālō.

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki pē he ki’i fakalōloa ka tau ‘ai pē ke mahino. ‘Oku lava pē ia mo’oni pē ‘a e Fakafofonga ia, fakalelei’i ‘a e *policy* fakalelei’i ‘a e *process*, ‘oku fai pē ‘a e ngāue ki ai, kā he ‘ikai ke lava ‘a e Pule’anga ko eni he ko e fu’u *reform* ko eni ‘oku fakafuofua ‘oku lahi, ko ‘etau ue’i pē tuliki ko ē ‘oku ngaue ‘a e tuliki ko ē, hou’eiki...

Tokanga ki he mafai fakalao kae lava ke ngāue fakataha CEO mo e Minisita

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea ka u fakamolemole ka u ki’i tokoni ki he ‘Eiki Palēmia kapau ‘oku laumālie ki ai Sea. Ki’i tokoni nounou pē. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, pea pehē ki he Fale Alea ‘o Tonga. ‘Eiki Sea ‘oku ou tui ko e kaveinga ko eni ‘e ki’i lōloa hono talanoa’i ko hono ‘uhinga ko e tu’u ko ē Lao ko ē ‘a e PSC pē ko e Komisoni ko eni ‘oku ne Pule’i ‘a e Kau Ngāue fakapule’anga, tautefito pē ki hono fili ‘o e kau CEO, ‘oku vahevahe ‘a e mafai ki he fili ko ia ‘i he PSC pea mo e Minisitā ha’ana ko ē ‘a e Potungāue ‘oku ‘ai ke fili ki ai ‘a e CEO, kuo pau ke *endorse* ia ‘e he Minisitā, kapau he ‘ikai ke ne *endorse* ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i palopalema fakalao, kuo pau ke ne fakamo’oni ki ai, ‘a ia ko e fo’i vahevahe ‘o e mafai ko ia Sea ko e taumu’a ke lava ke ‘i ai ha fetalanoa’aki ki ha CEO te ne lava ‘o *carry* ‘a e visone ko ia ‘a e Minisitā, he ko e hū mai ko ia ‘a e Pule’angá Sea ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i palopalema, ‘e hū mai ‘a e Pule’angá ‘osi ‘enau *campaign* ki he kakai mo ‘enau fa’ahinga visone mo e tukupā, kā ko hono fili nautolu ‘e he kakai ‘oku tatau ia mo hono pehē mai mou hū ki loto ki he Pule’anga ‘o ue’i ke *format* tatau mo e me’a na’a mou *campaign* mai ki ai, pea ko e taimi ko ē ‘oku hū mai ko ē ki loto ‘oku palopalema ia he ‘oku ‘ikai ke ma’u kakato ‘e he Kāpinetí ‘a e mafai ko ia.

Pea mo’oni pē ia ko e ‘uhinga hono tuku kitu’a ‘a e kongá ‘o e mafai ko ia ke fakapapau’i ‘oku tau’atāina mei hono fakapolitikale’i. Ko e mo’oni ‘oku ‘i ai ‘a e poini ai. Kā ko e ki’i palopalemá Sea ‘i he tō ‘a e la’ā ‘oku ha’u kātōa ‘a e fakamaaka mo e sivi ki he Pule’anga, ki he Kāpineti. Mou me’a ‘e hou’eiki ki he taimi ko ē na’e tuai ai ‘a e ‘oatu ‘a e pa’anga ko ē ki he ‘osi ko ē ‘a e afā *Gita*, tapu mo ‘Ene ‘Afio, Folofoloa ‘a ‘Ene ‘Afio tukuaki’i ‘a e Pule’anga, tālanga mo e kakai ‘i tu’a tukuaki’i ‘a e Pule’anga, kae hili ko ia malu’i ‘emautolu ‘a e kau CEO, feitu’u ia na’e tuai mei ai. ‘Osi tu’utu’uni tā tu’o lahi ‘a e Kāpineti ke fakahoko ‘a e ngāue, toutou liliu ‘emautolu ‘a e tu’utu’uni Kāpineti.

Ko e ki’i palopalema ia Sea ko hono ‘uhinga kapau he ‘ikai ke fakataha ke tā taha ‘a e pate ‘a e Minisitā mo ‘ene CEO, ‘e ‘i ai ‘a e palopalema, ‘e tā ‘e taha kimu’a tā taha ki mui, ‘e tā taha pea tu’u pē taha ia, ko e ki’i palopalema ia Sea ‘oku fai ‘a e feinga ke fai ‘a e fakapalanisi ki ai, ‘a eni ‘oku fakahoko atu ko eni ‘e he Pule’anga. Kā ko eni Sea, kuo ‘osi fokotu’u ‘e ‘Eua 11 ke tukuhifo ‘a e Lipooti ko eni ki he Kōmiti Kakato pea ‘oku ou fokotu’u atu Sea, paasi ‘a e taimi ia ke fai ai ‘a e talanoa, tukuhifo ki he Kōmiti Kakato kae hoko atu ai ‘a e talanoa Sea.

‘Eiki Palēmia: Sea, Sea fakahoko atu’a e ki’i fo’i poini faka’osi ko eni na’a tau fe’unga ai ‘oua ‘e to e tukuhifo. Uike ni pē pea na’e ‘i ai ‘a e tu’utu’uni ‘a e Kāpinetí ke hiki ‘a e fo’i sino mei he fo’i kuata ‘o e Pule’anga ki he feitu’u ‘e taha, pea na’a mau ‘osi mateuteu ‘emautolu ‘a e founa ke hiki ‘aki, ‘osi mateuteu pē feitu’u mo e ‘ū *option* ke ‘ave ki ai, talamai ‘emautolu he ‘ikai ke nau hiki nautolu. Mou vakai ange ki ha fa’ahinga Pule’anga pehē ...

Taimi: 1145-1150

'Eiki Palēmia : ... 'e hanga 'e he Pule'anga. Na'e totonu ke nau hiki he ta'u kuo 'osí pē. Ka na'a mau tukuange e faingamālie ke 'oua 'e fakamahino'i 'oku mau ngāue'aki homau mafai. Talatalanoa. Pehē mai 'enautolu he 'ikai ke nau hiki. Pea nau hanga 'enautolu 'o 'ai e kau vaivaí ke nau lāunga. Mou pehē te tau ma'u ha melino he fa'ahinga fonua ko eni, he founga ko iá? Na'a ku talaange. 'Oleva, he 'ikai ke fai ha hiki ia, ka tau talanoa lelei. Ko e me'a eni 'e iku ki aí, ko e 'alu 'a e kau toulekeleká 'o vahe mei Fale Pa'anga, fu'u sipeisi lahi. 'Ave mo e silini 'a e Pule'angá ki ai, nau fai e vahé, ha'u e ki hē, 'o 'alu ki hē 'o fakataha ai, *CEO* pē 'e taha, 'osi. Ko e *reform* ia 'oku ou 'uhinga atu ko ē ki aí. Kapau te mau tu'utu'uni atu 'oku nau talangata'a mai, pea fai ā 'e he Pule'angá 'ene tu'utu'uni. Pea ko eni ia 'e fai ko ení. He 'ikai ke to e. Kuo pau ke fakalelei'i e fale na'e tu'utu'uni ke ō ki aí. Fai leva ai, na'e tonu ke fai he ta'u kuo 'osí. Ka ko e toloi mai, ko e loto 'a e Pule'anga ke talatalanoá. Kaikehe, ko e 'ū me'a ko iá 'oku movete atu ki he fonuá, 'oku si'i faka'ofa e kau vaivaí. 'Ikai. Takitaha fakahū e silini ki he'ene 'akauni, ō ki ai, ma'u mei pangikē. Founga ia e taha, vave. Founga e taha, ō ki Fale Pa'anga, fu'u sipeisi ia 'oku lahi, ta'utu i lalo, 'oatu 'enau vahe ai. Ko e anga ia e Pule'anga ko ení.

Ko e me'a ko ē na'e lave ki ai e Fakafofonga ko ē, tu'utu'uni atu e Kapineti ke vahe e silini, talamai 'e he kau *CEO*, 'ikai. Tu'o tolu 'emau fetakai. Pea u pehē atu, sai tuku ho'omou fakakaukaú, fai e tu'utu'uni 'a e Kapineti, vahe e siliní. Pea vahe.

Kaikehe, ko 'etau to e 'alu ki he fakaiikiiki mo e titeila (*detail*) ko iá, 'oku 'ikai tonu ke tau a'u ki ai. Mou kātaki, tukuange mai ha faingamālie ki he Pule'anga ko ení, ke fai 'enautolu 'enau fakalele e Pule'anga ko ení. Kapau 'e toki fetongi, pea mou ō hake moutolu 'o fakahoko. Ka kuo pau ke fai e me'a ko ení. 'Oku *supreme* 'a e tu'utu'uni ko eni, pea 'oku 'ikai ke totonu ke *appease* 'e he Kapineti 'a e mafai ko iá. Hangē ko 'etau faka'amú. 'Oku tonu ke 'ai lelei pē. Ka 'oku ou 'oatu e ki'i fakatātā 'e 2 ko ia ke mou me'a ki ai. Mālō.

'Eiki Sea : Hou'eiki, 'oku ou fakamanatu atu na'e 'i ai e fokotu'u mei he 'Eiki Minisitā Polisi, ke tukuhifo ki he Kōmiti Kakatō. Na'e kole mai 'e he 'Eiki Palēmia ke paasi pē 'i he Falé 'a e lipooti. 'Eua, Nōpele 'Eua.

Tokanga 'e maumau Tu'utu'uni Fale Alea he alea'i Lipooti 'Atita 'i he Fale Alea Kakato

Lord Nuku : Tapu pē mo e Seá. Kapau 'oku tali e fokotu'u ia ko ē ke tuku hifo ki laló, pea tuku hifo ke toki fai atu ai ha fakahoha'a. He 'oku ou lave'i pē, 'Eiki Sea, 'e maumau e Tu'utu'uni ho Falé 'i 'olunga, pea kapau 'e pehē 'e he Palēmia. 'Oku lahi e ngaahi me'a ia heni ke fai ki ai e feme'a'akí, Sea, pea kapau 'e tali e fokotu'u 'a e 'Eiki Minisitā Polisi, pou pou atu ki ai, Sea.

Fakama'ala'ala he Fokotu'u 'Eua 11 tukuhifo ongo Lipooti PSC ki he Kōmiti Kakato

'Eiki Sea : Kātaki ke mou fakama'ala'ala mai e fokotu'ú. Ko e tukuhifo fakatoloua e ongo lipooti, pē ko e taha pē he ongo ua? 'Eua 11.

Tevita Lavemaau : Sea, mālō. Tapu mo e 'Eiki Sea. Ko e fakatou'osi, kātoa e lipooti ko ení.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki, kole atu ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tuku hifo e lipooti ki he Kōmiti Kakato, kātaki hiki ho nima.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea, fakamolemole ko e ki'i kole fakama'ala'ala pē, Sea.

'Eiki Sea : Me'a mai, 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Polisi : Kātaki pē, Sea, he toutou tu'u haké. Ko e anga pē ia e ma'u 'a e motu'a ni, Sea. Kapau 'e kole ha taha ke tuku hifo ha 'asēnita mei he Fale Aleá, ki he Kōmiti Kakatō, pea 'oku tukuhifo. Ko e 'uhinga ia 'eku fokotu'u atú, kapau ko e tu'utu'uni ia, he na'e 'osi fokotu'u ia 'e 'Eua 11.

'Eiki Sea : 'Ikai, 'oku ou ma'u pē, ka ko e 'uhingá he 'oku 2 e fokotu'ú. Na'e 'i ai e fokotu'u mei he 'Eiki Palēmia, ke paasi, pea 'oku 'i ai mo e fokotu'u ke tukuhifo.

'Eiki Minisitā Polisi : 'O, kapau ko iá, 'oku ou fakafoki atu au 'eku poupouú, kau poupou atu ki he fokotu'u 'a e 'Eiki Palēmiá, ke fakapaasi ai pē heni, mālō.

Lord Tu'iha'angana : Sea, kātaki

'Eiki Sea : Me'a mai Hou'eiki Nōpele Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki. Kaikehe, te'eki ai ke tau femahino'aki he feme'a'akí. Kapau ko e fokotu'ú ke tuku hifo, pea 'oku poupou ke tuku hifo. Pea kapau ko e 'uhinga 'a e tokoni atu 'a e 'Eiki Nōpele 'Eua, kapau 'oku fokotu'u 'e he 'Eiki Palēmia ia. 'Oku 'i ai e me'a ia 'oku tokanga ki ai e Hou'eiki. 'A ia, fakatokanga'i atu pē 'e maumau ho Falé, 'a ia 'e fai e tipeiti ia 'i 'olunga, kapau he 'ikai ke tali e fokotu'u 'a 'Eua. Kae tuku ā ke tau tipeiti pē 'i Fale Alea, 'a e fokotu'u 'a e Palēmia.

'Eiki Sea : Kātaki pē, Fakafofonga. Ko ho'o kole maí, ke tau hoko atu pē e feme'a'akí?

Lord Nuku : 'Eiki Sea, ko e 'uhinga pē e fakahoha'a ia, koe'uhí ki he ngaahi me'a ko ē na'e me'a mai ai e 'Eiki Palēmiá. Fekau'aki pea mo e me'a ko ē na'e me'a mai ki ai, fekau'aki pea mo feleti ko eni ko ē 'oku fai ki ai e tu'utu'uni 'a e Pule'angá. 'Eiki Sea, ko ...

<006>

Taimi: 1150-1155

Lord Nuku : ... ko 'eku lave'í 'oku 'i ai pē 'a e Kōmiti 'a e Pule'angá 'oku nau pule'i e ngaahi falé. Pea ko e me'a ko ia 'oku fai ki ai 'a e tokangá 'Eiki Sea ko e Lao ko eni 'a eni ko ē ki he Komisoni ko eni ko ē 'a e Kau Ngāue faka-Pule'angá 'Eiki Sea, 'oku foaki 'a e mafai ia ai ki he Komisoní mo 'ene kau ngāue. Ko e me'a ko ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'á i, a hangē 'oku fokotu'u

mai ko ení, ‘o fokotu’u’ mai mei he Pule'angá, ‘oku ‘ikai lava ‘o ngāue ‘a e fakalalakaká ia ‘i he Lao ko iá. Pea ko e me’a ko ia ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a he ‘ahó ní, ko eni kuo me’a mai ‘a e taki ‘o e fonuá 'Eiki Sea, he ‘ikai lava ‘a e Pule'angá ia ‘o ngāue ‘i he founga ko ia ko ē ‘oku tau lele ai he taimí ní 'Eiki Sea. Pea ko e me’a ia ‘oku fai atu ki ai ‘a e tokangá, ‘oku tonu ke tipeiti’i fakalelei ‘a e me’a ko ení, kae lava ‘a e me’á ‘o ngāue..

'Eiki Sea : Fakatonutonu mei he 'Eiki Palēmiá.

'Eiki Palēmia : 'Eiki Nōpele, ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga eni ia ‘oku pehē ‘oku ta’efiemālie ‘ikai ke lava ‘a e Pule'angá ‘o ngāue. ‘Oku lolotonga ngāue pē ‘a e Pule'angá ia he taimí ni. Ko e me’a ‘oku fiema’ú ke fakalelei’i, kapau ko ha me’a ‘oku fiema’u ke fakalelei’i, pea fakalelei’i. Ka ko ho’o pehē ko ia ‘oku ‘ikai ke lava ‘a e Pule'angá ‘o ngāué, ‘oku lolotonga ngāue ‘a e Pule'angá he taimí ni. Ka ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke ke loto, ke ke fie sio ki he ngāue ‘a e Pule'angá, pea ke ki’i takatakai holo ‘o siosio holo.

Tokanga ki he fetō’aki PSC mo e Kapineti ‘ikai tau’ataina ai ngāue PSC

Lord Nuku : Sea, mahino atu pē ‘a e fakatonutonú ia 'Eiki Sea ka ko e me’a ko ia na’a ne me’a mai ‘akí, ‘e ‘ikai ke lava ‘a e Pule'angá ‘o ngāue, ke fakalalakaká ke to e vave ange. Pea ko e me’a lahi ia 'Eiki Sea ki he fonuá, kapau leva ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku ne hanga hangē ko ‘ene me’á, te ne hanga ‘o fakatautungaki’i ‘a e ngāué 'Eiki Sea, ‘oku tonu ke fai ‘a e ngāue ia ki ai. Pea kapau ‘oku hoko ‘a e sino ko ení ko e PSC, ko e me’a ia ‘oku ne hanga ‘o fakafe’ātunga’i ‘a e fakalalakaká ‘a e fonuá 'Eiki Sea, ‘oku tonu ke fai e hoha’a ia ki ai ho Falé ki ai Sea. He ‘oku ‘asi pē ia he me’a ko ení, ‘oku ‘i ai ‘a e kau ngāue mo e kau pule ngāue hení ‘oku talamai ‘oku ‘ikai ke lava nautolu ia ‘o a’u ‘o ta’u ‘e taha ‘enau *contract*. ‘A ia ‘oku mahino mai leva mei he me’a ko ia mei taumu’á ‘oku ‘i ai ‘a e Tu’utu’uni ‘a e Kapinetí ‘o fekau’aki pea mo e ngāue ko eni ko ē ‘a e PSC ‘i hono *review*.

‘Oku ou lave’i pē ‘e au ia 'Eiki Sea ‘oku pau ke *endorse* ‘e he 'Eiki Minisitā ia, ‘a e ‘osi ko ia ‘a e *panel*. Ka ‘oku hanga ‘e he *panel* ko e kau mataotao ‘oku fili ‘e he PSC ke nau ōmai ‘o ‘initaviu ‘a e tokotaha ko iá ‘o fakatatau ki he tala ngāue. Pea ko e fo’i fehulungaki ko iá 'Eiki Sea, ‘a eni ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’á, he ‘oku ‘ikai ke tau’atāina ‘a e PSC pea ‘oku fakahoko mai mei he Pule'angá ‘oku tuai ‘enau ngāué, koe’uhi ko e ngāue ‘a e kau pule ngāué, pea mo e Lao ko eni ko ē na’e paasi ke ngāue’akí Sea.

Ko e me’a ko ia ‘oku fai atu ai ‘a e kolé, ke tukuhifo ki laló, he ko e Lipooti eni ‘e 2,.. 15/16, 16/17. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e fehikitaki holo ai he kau pule ngāue. ‘Oku ‘i ai mo e ‘alu ki ‘olunga ‘a e ngaahi Potungāue ‘e ni’ihi, ‘a hono tokolahí, pea ko e ngaahi fehikitaki ko iá Sea, ‘a eni ko eni ‘oku tu’u mai ko ē hení, ‘oku ‘alu ‘a e fakamolé ki ‘olunga.

Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku fai atu ai ‘a e kolé, pea ka ‘ikai ‘oku ‘ikai ke u tui ke tau tipeiti’i ‘a e me’a ko ení ‘i ‘olungá ni. ‘Oku ou tui ko e me’a ko ení ‘oku fakasi’isi’i pē, ‘oku nounou pē. Ko e femahino’aki pē ‘a e Pule'angá mo e PSC, pea na muimui ki he Laó. He ‘oku ou lave’i ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e Tohi Tangi na’e ‘omai mei he Potungāue Akó, he ta’u eni mahalo ‘e taha. Ko e ‘omai, koe’uhí, ko e kaunoa mei he Kapinetí, ki he ngaahi fai tu’utu’uni ‘oku fai ‘e he pule ngāue. Pea ‘oku ‘ikai ke tau ‘ilo’i ia ‘e tautolu pē ko hai ‘oku mo’oní. Ko hono mo’oní, ko hono ‘omai ke

‘ave ki he fakalaó ke fakatonutonu 'Eiki Sea. ‘Oku ‘osi ‘i ai ‘a e ngaahi fakamo’oni ia, ‘oku ‘i ai ‘ena ki’i fetō’aki kehekehe. Ka ko e tui ko ia ‘a e motu’á ni, ko e Lao ko eni ko ē na’e ‘osi paasi ‘e he Falé..

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ki’i Fakatonutonu atu kātaki 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā Leipa.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'u na, mo ho Fale ‘eikí. Ko e ki’i fakatonutonu pē mu’a ke tau femahino’aki, ko e me’a ko ia ‘oku me’a ki ai ‘a e Palēmia mo e Pule’angá, ko e fo’i *reform* ko e me’a ia ‘oku fakamāmani lahi, ‘a hono toutou fakalelei’i, ‘oku tau ui ko e *continuous improvement* ‘o e sisitemi ngāue. ‘Oku mahino ‘a e tu’unga ‘o e Laó he ‘ahó ní, mo e fokotu’utu’u ‘o e sisitemi ngāué, pea ‘oku ...

<008>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... me’a atu e Palēmia ‘oku, ke tau mahino’i ‘oku mahino’i ‘e he Pule’anga kuo pau ke toutou liliu fakasisitemētiki ‘a e fu’u sisitemi ko eni. He ‘ikai ko ha me’a ia te tau liliu fakalukufua he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ‘i māmani. Pea kuo ne ‘osi fokotu’u ‘ene *taskforce* ke ne fai ‘aki ‘a e sisitemi liliu ko eni mo e *reform*. ‘I he’ene pehē ‘oku fokotu’u mai ke tau tali he koe’uhī ko e ngaahi *detail* ko ē te tau fiema’u ‘ohake ia ki he liliu ki he me’a ko ē ke fai ‘aki e liliu e sisitemi he ka tau ka hanga ‘o (tapu ange mo e ...) ka tau ka tafe sisitemi heni, masi’i ko e me’a ia kuo faka’amu mautolu ki ai. Ke tau ‘alu ki he loloto ‘o e tu’unga ‘o e ngaahi palopalema ‘a ia ko u ki’i fakatonutonu atu pē Sea ‘oku fepaki ‘oku ‘uhinga ‘oku mea’i mo e tu’utu’uni ‘a e Palēmia ke tau hanga ‘o toutou liliu ko e *continuously improve* ‘a e sisitemi sitepu *by* sitepu. Ko e ki’i tokoni atu ia Sea kātaki.

Tokanga fiema’u e lao ke liliu kae fakalelei’i fetō’aki PSC mo e Kapineti

Lord Nuku: Sea, ‘ikai ke u tui na’e ‘i ai ha fehalaaki e ‘Eiki Sea me’a nau fakahoko atu. Ko u tui ko e me’a ko eni ‘oku me’a mai ‘aki he ‘Eiki Minisitā ko e founa ia ‘oku fakakaukau e ‘Eiki Minisitā ke fai ‘aki ‘a e ngaahi fakalelei ko eni ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ia ‘Eiki Sea he ‘oku ‘osi ‘i ai e lao ke ne hanga ‘o fakamafai ‘a e fa’unga ko eni ke ngāue ‘o fakatatau ki he liliu fakapolitikale na’a tau fai ‘Eiki Sea. Ko e liliu fakapolitikale na’a tau fai ko e mafai ko eni na’e ‘i he Hou’eiki Kapineti mo e Fakataha Tokoni. Pea liliu mei ai, mai e kau ngāue faka-Pule’anga ke nau tau’atāina ke ‘uhī ke lava pea makatu’unga mei ai ‘Eiki Sea e liliu ‘a e fa’unga. Pea ko e me’a ia ko ē ‘oku fai ko ē, kapau leva ‘oku pehē ‘e he Pule’anga ‘oku ‘i ai ha fetō’aki pea mo e anga ‘enau founa ngāue ko u tui he ‘ikai ke lava ia ‘o liliu heni he ‘oku pau ke ‘i ai e lao ia ke fokotu’u mai ke fai e ngaahi liliu ko eni ‘Eiki Sea, ke fakalao he ko ‘ene tu’u ko ē ‘aho ni ‘oku ‘i ai e totonu ‘a e kau ngāue faka-Pule’anga pea ‘oku ‘i ai mo e totonu ‘a e Hou’eiki Kapineti. Ko e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ia ‘Eiki Sea ko e ‘ikai ke malava ke ngāue ‘a e faka’ikonōmika ke vave ange, ko e me’a ia ‘oku fakahoko mai ko ē he taki e Pule’anga he ‘aho ni ‘oku ‘ikai ke vave fe’unga ...

Taukave 'ikai lava ke liliu lao kae tomu'a vakai'i founa ngāue pe sisitemi

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu mu'a ke tokoni atu pē ki'i fakatonutonu. Pea ko 'eku ki'i fakatonutonu atu Sea ko e liliu 'o e lao 'oku mahino'i ka tautolu e Konisitūtone Lēvolo 1. Ngaahi *Act* ko e Lēvolo 2. Ngaahi *Regulation* Levolo 3. Te tau 'alu ki he 'ū *Policy Direction* Lēvolo 4. Te tau hifo ai ki he 'ū *Procedures*. Te tau hifo ai ki he ngaahi sitepu 'o e ngāue. Ko e liliu 'o e lao ko e me'a kehe ia he 'oku hanga pē 'e he lao 'o fakamatala'i mai e sisitemi 'o ngata. Ka ko hono *reform* 'a e sisitemi 'i he tu'unga ngāue kuo pau ke tau *reform* 'oku kehe hono liliu 'o e sisitemi mo hono *update* e lao. 'Oku makatu'unga e *update* 'a e lao 'i he'etau fakatonutonu 'a e ngaahi palopalema 'o e sisitemi ngāue. 'Oku 'ikai ke tau tafoki pē 'o liliu ha lao ta'e'uhinga. Ka te tau 'uluaki vakai'i e sisitemi pē ko fē me'a 'oku fai ai e tō nounou, fē me'a 'oku fai ai e tuai? Fē me'a 'oku fai ai e *bottleneck*? Pea tau toki hanga leva *identify* ai pē ko fē fo'i lao ke liliu? 'Oku 'ikai ke tau tafoki pē 'o liliu lao ta'ete tau 'uluaki sivi e sisitemi ngāue. Ko 'eku ki'i fakatonutonu atu ia ke tau ma'u pē fo'i faikehekehe hono liliu 'o e lao, he 'ikai liliu e lao ka kuo pau ke ma'u ha ngaahi liliu makatu'unga mei hono vakai'i 'o e sisitemi ngāue.

Tēvita Lavemaau: Tokoni pē ki he Minisitā. Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale. 'Eiki Minisitā 'oku mo'oni ho'o me'a. Pea 'oku tonu. Ko e me'a ia 'oku me'a mai 'aki he 'Eiki Palēmia 'oku 'i ai e palopalema. Pea ko u, mau 'amanaki atu 'oku 'osi fai e fo'i ngāue ko ia. Ko e, ke fai e ngāue ko ia ka tau lele hotau vaka. Mālō 'Eiki Sea.

Tokanga ke 'oua kaunua Pule'anga ki he ngāue PSC

Lord Nuku: 'Eiki Sea, ko 'eku fakakaukau 'Eiki Sea ki he līpooti ko eni, 'omai 'a e līpooti ko eni ki ho'o Fale Sea 'i he tu'utu'uni 'a e lao ke līpooti mai e līpooti ko eni ki Fale ni 'Eiki Sea. Pea ko e lao ko ia 'oku ne hanga 'o fakalele 'a e poate ko eni 'Eiki Sea. Neongo 'oku fili pē ia he Palēmia pea mo e Kapineti 'a e kau mēmipa ko eni 'Eiki Sea, ka ko e me'a ko ē 'oku ou 'uhinga atu ko ē ki ai ke 'oua 'e kaunua e Pule'anga ki hono tuli mo hono fehikitaki he 'oku 'i ai e lao 'oku fai 'aki e ngāue Sea. Ko e me'a ia 'oku fai atu ki ai 'a e hoha'a ia 'Eiki Sea, he kapau leva ...

<009>

Taimi: 1200–1205

Lord Nuku: ... 'e pehē. 'E tu'u leva he 'oku nofo mai e kau me'a ko ē 'oku 'i ai 'enau totonu pea nofo atu e kau me'a ko ē 'oku 'i ai 'enau totonu. Ko e me'a 'oku fai ki ai e tokangá 'Eiki Sea ke 'uhí ke ngāue e fonuá ke vave ange pea tukuange ke mānava 'a e ngaahi me'angāue ko ē na'e fakamānava'i he 'e laó. He 'ikai ke lava ke tau to e pule kitautolu ia 'o ma'olunga ange 'i he pule 'a e laó Sea.

Tokanga ki ha sisitemi 'e fai ai ha fengāue'aki lelei vaha'a CEO & Minisita

'Eiki Minisitā Polisi: Sea, ka u ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Nōpele kapau 'e laumālie lelei. Sea ko e kaveinga ni 'Eiki Sea 'oku kaunga kotoa ki hotau fonuá pea ko e me'a lelei kapau 'e fai ha feme'a'aki lelei pē ki ai he ko e tō ko ē 'a e laó Sea, ko tautolu pē ke tau nofo hotau ki'i fonua ni 'o fakalelei'i mo fiefia ai. Ko e ki'i palopalema eni Sea he taimi ko ē 'oku fai ai e talanoa ko eni ki he vā ko ia e Minisitā mo e CEO Sea. Kapau 'e pehē ia ke 'oua to e kau 'aupito e Minisitā ia 'i

he *CEO* pea tuku ‘aupito e fatongia ia ko iá ko hono fatongia pē ia ‘o’ona. Ko e me’a eni ‘e hokó Sea. ‘Oku mou mea’i hifo e ngaahi fu’u fakamatala fakata’u ko ē ‘oku ‘omaí, ko e konga ia ai ‘oku ‘ikai ke ‘ilo ia ‘e he Minisitā. Konga lahi ia ‘oku fakahoko ia ‘e he *operational level*. Ko e me’a leva ‘oku hokó ia ‘omaí e kau *CEO* ke nau ōmai nautolu ia ‘o taliui ki ai. Nofu nofo pē Minisitā ia he *policy level*. Ko hono fehu’i ko ē me’a kotokotoa pē ‘oku tu’utu’uni ‘e he Kupu 51 e Konisitūtoné, kuo pau ke fehu’i ‘a e Fale Alea ki he Minisitā pea kuo pau ke ne tali ‘a e me’a kotokotoa kau ki he’ene potungāue, ko ia ‘e taliui hení. Ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku fai ai ha fekumi ki ha lao mo ha sisitemi ‘e lava ke fengāue’aki lelei ai ...

Lord Nuku: Sea, ke u ki’i fakatonutonu atu pē mu’a Sea.

’Eiki Minisitā Polisi: ... ‘a e Minisitā mo e *CEO*.

Fakatonutonu kuo pau ke vāofi *CEO* mo e Minisita

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atú, ‘oku pau ke fengāue’aki ‘a e *CEO* pea mo e ‘Eiki Minisitā ke *brief* e lipootí ‘o fakatatau ki he Kupu 51 ko ia ‘o e Konisitūtone Sea. He ko e ‘Eiki Minisitā ‘oku tali fehu’í. Ko e lipootí ‘oku fa’u ia ‘e he *CEO*. Pea ko e me’a ia ko iá ‘Eiki Sea ko u tui ‘oku ‘ikai ko ha me’a fo’ou eni ‘a e fengāue’aki ko ē ‘a e sino ko iá, pau ke vāofi ‘a e *CEO* pea mo e ‘Eiki Minisitā kae lava ‘a e founá ‘o ngāue.

’Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole.

Lord Nuku: He ‘ikai ke, ko ‘eku fakatonutonu atú.

’Eiki Minisitā Polisi: Tali pē ‘e au e fakatonutonú Sea.

Lord Nuku: Ko e fo’i femahino’aki ko iá Sea, ‘osi fakahoko pē ia.

’Eiki Minisitā Polisi: Ka ko u kole pē ki he ...

’Eiki Sea: Kātaki pē Ongó Fakafofonga, koe’uhí ko ‘etau taimí, toloi e Falé ki he 2.

’Eiki Minisitā Polisi: Mālō Sea.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale toki hū he 2)

<001>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

(*Pea na’e me’a ‘a e ‘Eiki Sea ki he’ene me’a’angá.*)

<002>

Taimi: 1405-1410

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki! Kimu’a pea tau toloi na’e lolotonga fai ‘a e feme’aki ‘i he Līpooti Fakata’u ‘a e Komisoni ki he Kau Ngāue Fakapule’anga, ki he ta’u 015/2016 pea mo e 2016/2017. ‘Eiki Minisitā Leipa, me’a mai.

‘Eiki Sea Fale Alea: ‘Eiki Minisitā Leipa! Me’a mai.

Fokotu’u Pule’anga tukuhifo Lipooti Fakata’u Komisoni PSC ke alea’i Kōmiti Kakato

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea. ‘Oku mahino pē ‘oku fiema’u lahi ‘e he Hou’eiki Nōpele ke ‘ohifo eni ke tau talanoa ki ai, pea mo feme’a’aki ki ai ‘i he Kōmiti Kakato. Pea ko u pehē, ‘oku fie ‘ilo loloto ki he PSC hono fakalele ‘a e sistemi ngāue. Ko u fokotu’u atu ke tukuhifo ke tau tipeiti ai. Mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Mālō! Ko e fokotu’u ē mei he ‘Eiki Minisitā pea ‘oku ‘i ai ‘a e pou pou. Vava’u 16!

Tokanga ngali fepaki Lao PSC mo e kupu 51 (1) e Konisitūtone

‘Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea. Tapu heni ki he ‘Eiki Palēmia pea mo e Hou’eiki Kapineta. Pehē foki ‘a e fakatapu heni ki he Hou’eiki Nōpele. Fakatapu foki heni ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

‘Eiki Sea, mālō ho’o laumālie lelei ki he ho’atā faka’ofa’ofa ko eni Sea. Ka ko e anga pē eni ‘eku ki’i fakatonutonu pē pea to e tokoni pē Sea, ki he ‘etau ngāue. Ko ‘eku fakatonutonu Sea, he ‘oku ‘i ai ‘a e tō kehekehe pea mo e fesitu’a’aki ‘i he Lao ko eni ‘a e PSC pea pehē ‘a e lao ko eni ‘i ‘a e Konsitūtone. Fakatatau ki he Konsitūtone Kupu 51, kupu si’i (V). ‘Oku ‘ikai te u ma’u ‘a e fakatonga, ka ko e fakapālangi eni ‘oku ou ma’u. Sea, ‘oku ‘asi pē ai ka u lau fakapālangi atu pē. *Each Minister shall draw up an Annual Report to the Legislative Assembly.* ‘I he Kupu 13(f) ko ē ‘i he PSC Act. ‘Oku ‘asi leva ai Sea. *The Chief Executive Officer shall prepare for the relevant Minister a report.* ‘A ia ko e mahino ki he finemotu’a ni Sea. Ko e fatongia ‘o e ‘Eiki Minisitā ‘oku fakamalumu ki ai ‘a e Potungāue ko eni Sea. Ko ia ‘oku tonu ke ne fa’u ‘a e Līpooti ko eni. ‘A ia ko e fokotu’u atu ia Sea, pē ‘e lava nai ke fakafoki ‘a e Līpooti ko eni ke ‘oange mu’a ia ki he ‘Eiki Minisitā ‘o e Potungāue ko eni, ke ne mea’i ‘a e ngaahi me’a ‘oku ‘asi ‘i he Līpooti pe ko ‘ene fakatonutonu. Ko e fakamo’oni ‘oku ‘ikai ke fakamo’oni heni ‘a e ‘Eiki Minisitā ia ki he Līpooti ko eni, ‘i he 2015/16. Ko e CEO every report Līpooti kotoa pē *any Annual Report* ‘oku hū mai ki heni Sea. ‘Oku pau ke fakamo’oni ai ‘a e ‘Eiki Minisitā. Ko e anga pē ia ‘a e tokoni Sea, ki he me’a ko eni. Mālō.

Fakamahino ko e PSC ‘ikai ko ha potungāue ka ko e sino tau’atāina

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘a e Fakafofonga ‘o Vava’u. ‘Oku mahino pē ‘a e kupu ‘oku ke me’a mai ki ai, ‘i he ‘etau Konisitūtone. Ka ‘oku ‘uhinga ia ki he Potungāue ‘a e ‘Eiki Minisitā ko ia. Ko e PSC pē ko ha Potungāue ko e sino tau’atāina ia pea ‘oku ‘i ai pē ‘a e Lao ‘oku ne pule’i ‘i he taimi ko ē ‘oku fakahū mai ai *annual* Līpooti. Ko e founa angamaheni pē ia ‘oku fa’a fakahū mai ‘e he ‘Eiki Palēmia. Ka ‘oku fakama’ala’ala mai ai ho’o me’a Vava’u 16.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e Feitu’u na Sea. Ko e ki’i tokoni pē. Ko e taimi foki ko ia na’e fai ai ‘a e feme’a’aki ‘anenai ki he lēvolo ko ē ‘o e sisitemi. Kuo pau ke ha’u ia mei he Konisitutone, me’a ki he ‘u *Act*. Ki he *PSC* ‘oku a’u ia ki hono ngaahi *policies* mo hono ngaahi *instructions* mo hono *ethical coding*. ‘Oku ‘uhinga atu ai ki he loloto ‘o e sisitemi ko eni, ke tuku hifo ā ki lalo ke tau tipeiti ai mo tau lukuluku mai ngaahi fakakaukau ke fai ‘aki ‘a e *reform* ko eni he ‘oku tau faka’amu kotoa ke lava holo ‘a e fakamole pea sai ‘a e *service* ki tu’a. Ka ko u fokotu’u atu ‘a e ngaahi fakakaukau lelei ko eni ke ‘ohifo kotoa ia ki he Kōmiti Kakato, ke tau feme’a’aki ai kātaki.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki! Tukuphifo ‘a e Līpooti mei he ‘etau ‘Asenita ki he Kōmiti Kakato. Kole atu ki he Kalake ke tau hoko atu ki he Līpooti ‘A’ahi Ngāue . Kātaki ko e Līpooti ‘A’ahi ki he Vāhenga Fili 18. Ko e Līpooti eni mei he Fakafofonga Fika 5 ‘o Tongatapu.

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea e Fale Alea

<004>

Taimi 1410-1415

Lipooti ‘A’ahi Vāhenga Fili Tongatapu 5.

Kalake Tēpile: ... ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa Kakato ‘o e Fale, kae ‘atā ke lau atu ‘a e tohi ‘oku fakahū mai ‘aki ‘a e Lipooti ‘a e Vāhenga Fili Tongatapu 5.

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea,
Fale Alea ‘o Tonga.

Nuku’alofa.

Lord Fakafanua,

‘Oku ou faka’apa’apa lahi ki he Feitu’u na kae fakahoko atu ‘a e Lipooti ‘o e ‘A’ahi faka-Fale Alea, Vāhenga Fili ‘o Tongatapu 5 ki he 2018.

Na’e fakahoko ‘a e ‘a’ahi ni ‘o fakatatau ki he tu’utu’uni 20 ‘o e Tohi Tu’utu’uni ki he ngaahi fakataha ‘a e Fale Alea.

‘Eiki Sea, kuo lava lelei ‘a e fatongia ko ia na’e tukumai pea ‘oku fiefia lahi ‘a e finemotu’a ni ‘i he faingamālie lelei ko eni ke u a’u ai ‘o felōngoaki mo e kāinga ‘i he kolo kotoa ‘o e Vāhenga Fili ‘o e Tongatapu 5.

Ko e ‘a’ahi na’e fakahoko he ngaahi fakataha’anga ‘e 15 na’e ‘i ai foki ‘a e Pule Fakavahe ‘o e Vahe Hihifo, Sione Manumanu mo e ‘Ofisa mei he Potungāue ‘o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ke tokoni ki hono fakamā’ala’ala ‘a e ngaahi kaveinga na’e ‘ikai lave’i ‘e he finemotu’a ni ‘o fakahoko.

‘Eiki Sea ‘oku hounga mo’oni ki he finemotu’a ni pea ‘oku ‘oatu’a e fakamālō ki he Feitu’u na ‘i

hono tali ke fakahoko ‘a e ‘a’ahi faka-Fale Alea ko eni. ‘Oku fiema’u ia ke vāofi mo e kāinga ke ngāue fakataha ki he fakalalakaka ‘o e vāhenga ni.

‘Oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ‘e tali lelei ‘e he Feitu’u na ‘a e fakahoko fatongia ko ia na’e fai ki he Vāhenga Fili ‘o tongatapu 5, pea mo e faka’amu ke fai ha feme’a’aki ki ai ‘a e ho Fale ‘Eiki.

Faka’apa’apa atu,

Hon. Losaline Mā’asi,

Fakafongga Kakai ‘o e Vāhenga ‘o Tongatapu 5.

Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Fakafongga Tongatapu 5 ko e ‘Eiki Minisitā ‘o e MIA ke me’a mai.

Fakama’ala’ala he Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Vāhenga Tongatapu 5

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Mālō Sea pea ‘oku ou fakatulou atu ki he Feitu’u na. Fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kāpineti, ‘oatu foki ‘eku fakatapu ki Hou’eiki Fakafongga pea pehē ki he Hou’eiki Fakafongga ‘o e Kakai ‘atā ki he finemotu’a ni ke fakahoko atu ha ki’i lipooti nounou fekau’aki pea mo e fakahoko fatongia na’e fakahoko ‘e he finemotu’a ni.

Pea ‘oku fiefia lahi foki ‘a e finemotu’a ni koe’uhí ko e kaungā kau fakataha pea mo e Fakafongga ‘o e Hou’eiki ‘i he Vahefonua Tongatapu fika hono 3 ke muimui holo ‘i he fatongia ko eni na’e fai ‘a hono fakahoko, pea hangē pē ko e me’a ko ia na’e fai ai hono fakahoko atú Sea, ko e ‘a’ahi Faka-Fale Alea ko ení na’e fakahoko ia ki ha feitu’u ‘e hongofulu mā nima. Ko e kolo foki ‘e hongofulu mā ono ‘i he Vāhenga Tongatapu 5, pea ko e kolo ko ia ko Fāhenga mo Hā’utu koe’uhí ko ena tu’u fakataha, na’e lava pē ‘o fakahoko ‘i he feitu’u pē ‘e taha.

Na’e fakahoko foki ‘a e ‘a’ahi ko ení mei he kamata ‘i he ‘aho 30 ‘o Siulai ‘o faka’osi ki he ‘aho 17 ‘o ‘Akosi. Pea fiefia ‘i he faingamālie ko ení ke fai ‘a e felōngoaki ai pea mo e kāinga. Hangē pē ko e ngaahi taumu’a ko ia ko ē ‘o e ngaahi ‘a’ahi Faka-Fale Alea ‘a e kau Fakafongga ‘a ia ko e ‘a’ahi ko ení ko e tu’utu’uni ngāue pē ia ‘a e Fale Alea, ‘oku fakahoko ‘i he ta’u kotoa ki he ngaahi vāhenga fili takitaha, hoko atu ai ki hono fakamā’ala’ala ‘o e pa’anga tokoni ‘a e Fale Alea ki he Vāhenga Tongatapu 5 ‘a ia na’e fe’unga ia mo e pa’anga ‘e uakilu ki he ta’u fakapa’anga. Ko e taumu’a ‘o e pa’anga tokoní feinga pē ke fakamahino pē ki he kāinga ‘a e mahu’inga ke ngāue’aki ‘a e pa’anga ko ení ki he fakalalakaka ‘e tu’uloa ma’a e kolo takitaha ‘i he Vāhenga Tongatapu 5.

Na’e fai foki ‘a e sio ki ha ngaahi ngāue kuo lava hono fakahoko pea ‘ikai ngata aí ko e ngaahi ngue ‘oku kei fai ‘a hono muimui’i ki he vāhenga pea mo e ngaahi fiema’u vivili ‘a e Vāhenga Fili Tongatapu 5 ‘oku nau fiema’u ke fakaa’u mai honau le’ó ki he fakataha Fale Alea ‘a e Fale Alea ‘o Tonga. Pea ke tuku atu foki ki he Pule’anga ki ha fa’ahinga founa ‘e lava ala fai ai ha tokoni mo fakahoko ki he Vāhenga Tongatapu 5.

Ko hono fakamā’opo’opo ko ia ‘o e ola ko ia ‘o e ‘a’ahi ko eni na’e fakahokó ‘oku ou tui pē kuo

me'a ki ai 'a e Hou'eiki Mēmipa ho Fale 'Eiki ni Sea, ko e ...

<005>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua : ...ngaahi 'a'ahi ko ia ko ē na'e fakahokó, pea na'e mahino 'aupito pē 'a e fiema'u ko ia ko ē 'a e kaingá 'i he vāhenga Tongatapu 5,

1. Ko e hala pule'anga,
2. Ko e vai. Pea
3. Ko e 'uhila

Pea 'oku ou tui, na'e tōfuhia kotoa pē ai 'a e vāhengá 'i he ngaahi fiema'u ko iá. Pea 'i he taimi tatau pē, na'e feinga pē koe'uhí, ke to e fakamahino pē ki he kāingá, 'a e mahu'inga ko ē ke ngāue totonu'aki 'a e pa'anga ko ia ki he fakalalakaka 'o e ngaahi koló. Ko e founa ko ia na'e lele mai motu'á, na'e fai pē 'a hono vahevahe 'o e pa'angá 'i he ta'u fakapa'anga kotoa pē 'o 'inasi ai 'a e kolo 'e 16 ko ení. Pea toki fai 'a hono lipooti mai ki he Fale Aleá 'a e ngaahi ngāue ko ia na'e fai 'a hono fakahokó, pea toki fai leva 'a e sio ki ai fakalūkufua.

Fiema'u ngāue fakataha fakakolo ke veteki ngaahi palopalema fakasosiale

'Oku mahino 'aupito 'a e fiema'u koe'uhí, ke fai 'a e ngāue fakataha pea mo e ngaahi kōmiti fakakolo ko ia 'o e kolo taautaha, he 'oku mahino mei he ngaahi fakataha pea mo e 'a'ahi ko eni na'e fakahokó, 'a e mahino 'aupito pē 'a e ngaahi kolo na'e ngāue fakataha, 'ofisakolo, pea mo e kōmiti fakakoló. Pea 'i he'ene pehē, Sea, ko e ngaahi ngāue ia tefito na'e mahino ko ia ko ē 'a e fu'u fiema'u ko ia ko ē fakalūkufua 'a e kāingá, 'o kau ai pea mo e fiema'u ko ia ko ē ke fai ange ha ngāue fekau'aki pea mo e uesia ko ia ko ē 'o e ngaahi koló 'i he ngāue ko ē 'a e faito'o konatapú. Pea hoko ai 'o ongo'i 'e he ngaahi koló ia 'oku 'ikai ke nau malu kinautolu ia. Pea 'ohake ai pea mo e fiema'u ke to e fai 'a e ngāue ki hono fakamālohi'i 'o e kau polisi fakakoló 'a e kolo kotoa pē, pea na'e fakahā pē 'i he ngaahi fakataha 'i he ngaahi kolo ko eni 'e 15, 'a e tokoni fakapa'anga ko ia 'a e Fale Alea 'o Tonga, koe'uhí ke ngāue'aki 'e he ngaahi tukuikolo taki taha, koe'uhí ke tokoni ia ki he'enua ngaahi ngāue ko ē 'a e ngaahi kolo taki taha. Ko ia, ko e ngaahi me'a ia 'oku fai ki ai 'a e tokangá, Sea, 'a e vāhenga ni.

Fiema'u tokoni fakavavevave ke langa fosoa vāhenga Hihifo

Pea 'oku 'i ai pē mo e ngaahi fiema'u kehekehe 'oku 'ohake pē mei he kolo taki taha, 'o hangē ko e fiema'u ko ia ko ē 'a e fōsoa, 'a e vāhenga faka-Hihifo. Mahino 'aupito eni ia, ko e talu eni ia hono lau ko ia ko ē 'o e tokoni ko ia ke feinga'i 'a e fōsoa, he 'oku mahino 'aupito, ko e ki'i ngāue ko ē ne kamata mai, kuo 'osi uesia ia 'e he tahí. Pea 'oku fai 'a e faka'amu, koe'uhí ke lava 'o fakahoko mo feinga'i he vave tahá, ke fakahoko 'a e ngāue ko ení, he ka 'ikai, 'e to e uesia lahi 'aupito 'a e 'otu koló ia, koe'uhí ko e ngāue ko eni 'a e tahí, mo e 'ikai malava ke fakahoko 'a e ngāue ko ení. Ko ia 'oku fai ai 'a hono 'ohake 'a e ngaahi fiema'u vivili ko eni 'a e kāinga, koe'uhí ke fai 'a e tokanga makehe ki ai. Pea 'oku ou tui pē 'oku 'i ai pē e ngaahi *project* kuo fai 'a e ngāue ki ai, koe'uhí ke tokanga'i, ka koe'uhí ke hokohoko atu 'a e ngāue ko iá, mo fai 'a e tō tongo.

Fiema'u ke fakalelei'i 'ato *asbestos* Lautohi Te'ekiu

Ko e taha 'a e palopalema koe'uhí ko e 'api Lautohi ko eni 'i Te'ekiu, 'oku 'i ai 'a e fale ai, 'oku 'ato *asbestos*. Pea ko e talu eni pea mei he Fakafofonga kimu'á, mo hono 'omai 'a e palopalema ko ení, pea 'oku ou tui pē 'oku fu'u fiema'u 'aupito ke fai mo fai ha ngāue ki ai. A'u mai ki hono uesia 'e he matangi ko eni ko *Gita*, ka 'oku kei tu'u pē e fale ko ení, ka 'oku fiema'u ia koe'uhí ke to'o leva 'a e *asbestos* ia mei he fale ko ení, koe'uhí ko e uesia ai 'a e fanau Lautohí.

Tokanga ki he polokalama nō ki he fakalalakaka ngoue

Fekau'aki pea mo e nō ko ia ko ē ki he fakalalakaka ko ia 'o e ngoué, ki he kau ngoué, na'e 'ohake mo eni 'i he ngaahi koló, 'a e fiema'u, 'o 'ikai ngata pē 'i he fiema'u ko ia 'a e kau ngoue iikí, ka 'oku 'i ai foki 'a e ni'ihí ia 'i he vāhenga ni 'oku nau lele 'i he tu'unga 'oku ki'i mahiki hake ia, 'o fakalele fakapisinisi taautaha. Pea 'oku 'i ai pē 'enau faka'amu koe'uhí ke kau pē mo kinautolu 'i he ngaahi tokoni mo e ngaahi faingamālie ko ení. Na'a nau fou mai pē, 'i he lele mai 'i he ngaahi founa ko ia 'i he feinga ...

<006>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalofonua : ... Ko ia, ko e kau ngoue pē, pea kuo nau a'u hake eni 'enau ngāué, 'o fakalalakaka hake ki ha tu'unga, 'oku to e a'u ia ... 'oku to e ma'olunga ange ia 'ia kinautolu ko ia ko ē 'a e kau ngoue iikí. Pea 'oku fakafiefia 'aupito, he 'oku 'i ai 'a e kau ngoue, mo e kau tangata 'oku nau tu'u hake ke fai 'a e pisinisi taautaha ko eni. Ka 'i he taimi tatau pē 'oku nau fu'u fiema'u 'aupito, ha tokoni tautautefito pē ki he nō ko eni peseti 'e taha 'i he Pangikē Fakalalakaka 'o Tongá, ko e 'omi pē honau le'ó, ha faingamālie ke nau lave ai.

Hangē pē ko e ngaahi feme'a'aki ko ia kimu'a, ne tau fanongo ko ē ki ai, 'oku 'i ai pē 'a e nō ko ení, ka ko kinautolu pē 'oku nima mālohí, pea ko nautolu ia 'oku nau ma'u 'a e faingamālie ko ia. Ka 'oku 'i ai pē 'a e kau pisinisi taautaha 'oku nau to e iiki ange, ka 'oku fiema'u pē ke fai ha tokoni kia kinautolu. Ka ko hono fakakātoá Sea, 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi 'a e finemotu'á ni he faingamālie lelei ko ení, ke fai ai 'a e 'a'ahi ki he kāingá, pea 'oku ou tui ko e faingamālie ko ení, 'oku ongo'i 'a e fiefia 'i he felōngoaki. Pea 'oku ou tui au 'a e mahu'inga ko ia e fai 'a e 'A'ahi faka-Fale Alea 'i he ta'u kotoa pē. Ko hono mahu'ingá, he koe'uhi 'oku mahino ai 'a e ngaahi fiema'u ko ia ko ē 'a e kāingá 'oku vivilí, pea 'oku ou tui ko e faingamālie ko ení, ke to e hokohoko atu pē.

Tokanga ki he hū ta'efakalao mai mahafu me'afana

Na'e 'i ai pē 'a e ngaahi fokotu'u kehekehe, hangē ko e.. ko hono laiseni 'o e me'afaná. Ko hono laiseni 'o e me'afaná, pea 'osi angé, 'oku 'ikai ke nau lava 'e nautolu ia, ko e hū mai 'a e mahafu. Mahalo ko e me'a ia 'e taha na'e 'ohake ko ia ki ai, ko hono ta'ofi 'a e hū ta'efakalao mai leva 'e he tokotaha ia ko ia 'oku ha'ana 'a e me'afaná 'a e mahafu mei muli. Koe'uhi 'oku ou tui pē mahalo ko e kongá ko iá, 'e lava pē fai ha tokoni ki ai 'a e Pule'angá, koe'uhi 'oku nau lava laiseni 'a e me'afaná, ka koe'uhi ko e mahafú, ha faingamālie ke nau lava 'o fakatau mai ai. Ka 'i hono fakakātoá Sea, ko e Lipooti nounou pē ia fekau'aki pea mo e 'a'ahi ko eni na'e faí. Mālō 'aupito

fokotu’u atu.

'Eiki Sea : Fakamālō atu ki he Fakafofongá, Lipooti mai mei hono Vāhenga. 'Eiki Minisitā Ako me’a mai.

Tali Pule’anga kuo pau ke fakalelei’i lautohi Te’ekiu he vave taha

'Eiki Minisitā Ako : Tapu mo e 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga, tapu mo e 'Eiki Palēmia kae'uma'ā ‘a e Hou'eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Tapu ki he Hou'eiki Nōpele ‘o e fonuá, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Kakai. Fakamālō lahi ki he Fakafofonga Fale Alea ‘o e Lausi’í, ‘i he Lipooti lelei kuo tau ongoná. Pea ko e me’a felāve’i pea mo e ‘ato ko eni ‘o e faleako *GPS* Te’ekiú, ‘oku ou kole fakamolemole ki he 'Eiki Minisitā, ka ko e Fakafofonga ‘o e kāinga ‘o Motu’apuaká. Ne u ‘amanaki au kuo ‘osi fakahoko ‘a e ngāué, ka ko ‘eku toki lave’i pē eni he ‘ahó ni, ‘oku te’eki ke fai ‘a e ngāué. Ka ‘oku ou tukupā, te u foki he vave taha, ke fai ‘a e ngāue ki he ‘ato *asbestos*, koe’uhi ko e mo’ui ‘a e fānau. Mālō.

'Eiki Sea : Me’a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

Tauhi pe ‘api polisi ngaahi mahafu ki he kau ma’u laiseni me’afana

'Eiki Minisitā Polisi : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Ko e fie fakalavelave atu pē ki he *issue* ko ia fekau’aki pea mo e mahafu. Ko e tūkunga totonu eni ‘oku ‘i ai ko ē ‘a e Laó Sea. ‘Oku ‘atā ke ke kole ha’o laiseni me’atau, ko hono ‘uhingá, kapau ‘oku ‘i ai ha’o ngoue, pē ko ha fanga monumanu hūfanga he fakatapu ke tokanga’i’aki. Pea ‘oku ‘atā ‘otometiki ai pē ke ke hū mai ha fo’i mahafu e 600 Sea. Ka ko e ‘omai ko ia ‘a e mafau ko iá, ‘oku tauhi ‘i ‘Api Polisi kae ‘omai fakakongokonga pē, ‘a ia ‘oku ‘omai ‘a e fo’i mahafu ‘e 50 ‘i he māhina. Ko e tu’u ko ia he taimí ni, ko e ‘uhinga ‘o e fakahoko pehē, he ko e kautaha ko ē na’e laiseni ke nau hū mai ‘a e mahafú, ‘o toki fakatau ai ‘a e kakaí ‘i Tonga ní he kuohilí, ‘oku ‘ikai ke ne toe fakahoko ‘a e fatongia ko ia. ‘Oku fai ‘a e sio ‘a e Potungāué, na’a lava ke fakahoko eni ‘e he kautaha *PTH* ko hono ‘uhingá ‘oku malu, ke nau hū mai ‘a e mahafú, kae toki fakatau ‘a e kakaí mei ai, ka ‘oku ‘atā ke hū mai ‘e he ni’ihi ko iá ‘a e mahafú Sea, ka ‘oku pau pē ke ‘oatu ‘a e laiseni mei he Potungāué. Ko e tu’u ko ia he taimí ní ko e mo’oni, ‘oku ‘atā ke nau ‘omai ‘a e me’ataú, ka ko e me’a ko ia ki he’enu fakatau ha mahafu ‘i Tonga ní, ‘oku te’eki ai ha taha pehē pea ‘oku faka’atā pē ki he kakaí ke nau ‘omai, ka ko e *supply* ko ia ‘oku tauhi ‘e he kau polisi, kae toki ‘omai ‘a e 50 ‘i he māhina. Ko e tokoni pē ia Sea mālō ‘aupito.

<008>

Taimi: 1425-1430

Fakama’ala’ala ‘ikai ha laiseni ki he malu’i pe *self defence*

'Eiki Minisitā Polisi : ‘E Sea fakamolemole pē mu’a ka u fakama’ala’ala pē me’a ko eni ki he kakai ‘o e fonua. ‘Oku ki’i kehe ‘a Tonga ni mei ‘Amelika Sea he kuo ma’u he motu’a ni ‘a e kole ‘ai laiseni me’atau ko e laiseni ke malu’i ‘a kinautolu. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ia ‘i Tonga pea ‘oku ou faka’amu ke mahino ‘aupito ‘aupito ‘a e poini ko ia kuo omi e ni’ihi ko e ‘ai laiseni me’atau ke malu’i ‘aki kinautolu pē ko e *self defence* hangē ko ē ‘i ‘Amelika ko e to’o pekenene. Ko Tonga, ‘e toki ‘oatu pē ha’o laiseni me’atau ko e laiseni ko e me’afana 22 pē ko e 12 pulu

mofele kapau ‘e fakamo’oni’i mai ‘oku ‘i ai ha’o ngoue mo ha’o fanga monumanu ke ngāue’aki e me’atau ki ai. Ko ‘ene mavahe mei ai Sea ‘oku ‘ikai ke tukuange e laiseni ia ki tu’a he ‘e faifai pea hoko ha me’a ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ke pehē, ko e malu’i ‘oku tuku pē ia ki he Potungāue Polisi Sea, mālō ‘aupito.

Veivosa Taka: Sea, ki’i faingamālie. Tapu ...

'Eiki Sea: Me’a mai Ha’apai 13.

Fokotu’u ki he Pule’anga fa’u e lao ke fakangofua ange ki he masiva

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea. Tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. Sea fakamālō ‘aupito ki he līpooti ‘oku fakahoko ka ko ‘eku fie me’a hake pē ko e pou pou ki he līpooti ‘a e Minisitā Fakalotofonua fekau’aki pea mo e fiema’u ko eni ‘a e me’a ke līpooti ‘aki, ke fakahoko ‘aki e ngāue ki he me’afana. Ko u fakamālō pē ki he Minisitā Polisi ‘a e ngaahi ngāue kuo fakahoko ‘Eiki Sea. Ka ‘oku ai pē ki’i me’a ko u tokanga ki ai Hou’eiki Minisitā fekau’aki pea mo e ngaahi ngāue ‘oku mou pule’i mo tokanga’i. Ne u pehē ‘e au ia kuo mou me’a atu ki he fatongia ko ia pea to e faingofua ange ‘a e ngāue ki he kakai masiva. Ka ‘oku to e ‘i ai e ngaahi fokotu’utu’u, ‘oku ‘ikai ko e me’a pē eni Sea ko u ‘uhinga ki ai. ‘Oku to e ‘i ai mo e ngaahi fokotu’utu’u ia ‘a e kau Hou’eiki Pule’anga hangē ko u to e ongo’i au ko u mafasia. Pea ko ‘eku anga pē ia ‘eku ki’i pou pou atu fakamolemole pē Hou’eiki Minisitā ko e anga pē ‘a e tokoni atu kia kimoutolu, ke to e fa’u ange ho’omou lao ke to e faingofua ange ki he masiva hangē ko e me’a ko ē ko, ko e sisitamu foki ko e fiema’u ke faingofua. Pea ‘oku hangē ‘oku to e vilohi e sisitamu ia ‘o ‘ikai ke to e fie lava ha taha ia ‘o to e kole, Sea ko e anga pē ia e ki’i pou pou atu ki he ngāue ‘a e kau Minisitā. Fakamolemole pē kapau ‘oku ‘ikai ke tonu e me’a ko u ‘oatu ka ko e anga pē tokoni ke fakavave mo fakafaingamālie he ‘ikai ke ‘i ai ha taha te ne fana’i ha taha. Ka ko u tui ko e ‘uhinga pē ke tokanga’i ‘aki e fanga monumanu pea mo to’oto’o pē he’ete luelue pē he hala ke fakahoko na’a ‘i ai ha faingata’a. Mālō ‘Eiki Sea e ma’u faingamālie.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole pē Sea he tu’u tu’o ua hake. Ka ko e ‘uhinga ko e me’a ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a Ha’apai Sea, ‘oku ngoue foki e Fakafofonga ia he nau siasi hē pea ‘oku ‘i ai ‘ene laiseni ‘a’ana ‘oku kau ki ai ka ko e ‘uhinga eni ia ki he ni’ihi Sea ‘oku mou mea’i kuo ngāue’aki e me’afana ki he kaiha’a fakamālohi. Kuo toki ‘osi ni atu pē eni e ni’ihi kuo ngāue’aki e me’atau ia ki hono puke fakamālohi ‘a e ngaahi feitu’u ‘oku fakalele pisinisi ‘i he po’uli pea ‘oku feinga ho’omou Potungāue Sea ko e natula eni ia *apply* ko ē ki he laiseni.

Ka *apply* mai tau pehē ko ha taha ko Pita *Smith*. ‘E ‘omai ia Sea ‘o kumi he kau polisi hono puipuitu’a pē ‘oku ai hano lēkooti hia. Taha ia. Pea ‘oku ‘ikai ke faingofua he ‘oku te’eki foki ke fakakomipiuta ‘etau ngaahi sisitemi ke lomi’i atu ē he ‘aho ni pea ‘asi mai pē he ‘aho ni. ‘E kumi ia mei Tokelau pē ‘oku ‘i ai ha’ane hopo ai ‘o ha’u ai mei Vava’u ‘o a’u mai ai ki heni. Pea ‘osi ko ia pea *check* leva Sea pē ‘oku ‘i ai ha tohi fakamo’oni pē ‘oku ‘i ai ha’ane ngoue ko e taumu’a ia ko ē ‘o e tauhi ki ai ‘a e monumanu. Pea ko hono fakamo’oni’i ko ē ‘ū me’a ko ia pea toki fakahoko mai leva ki he motu’a ni Sea ke *finalize* mei ai.

Ko e natula ia ko ē ngāue ‘oku ‘ikai ke faingofua pea u kole fakamolemole atu ki he kakai, ka faifai Sea kuo ma’u ha fo’i fika ‘o ha me’atau na’e ngāue’aki ki ha hia ko e tuku ange noa’ia ‘e he motu’a ni ta’e-*check* e puipuitu’a, ha’ulu kātōa ia he ‘ulu e motu’a ni Sea. Pea kapau na’e mole

ai ha mo'ui, fua katoa he motu'a ni he ko e motu'a ni 'oku fakamo'oni ai 'o tatau pē pē ko hai 'oku Minisitā Polisi. Ko ia 'oku pau ke *check* ia ke maau 'aupito 'aupito Sea kae toki lava. 'Oku mahino pē kiate au 'oku ai mo e laiseni e ni'ihi 'oku 'i ai e sipoti ko e fana. 'Oku 'i ai 'enau mahafu 'oku hū mai ko e sipoti, mahino ia 'oku kau ia he sipoti Sea. 'Oku 'i ai e ngaahi mētali ai 'oku ma'u ai, me'a ia 'oku mahino 'aupito. Pea ko e me'a ko e 'ōmai 'o kole mai ke 'ai ha me'atau 'oku mou mea'i 'e Hou'eiki ko e kalakalasi e me'atau ko ē 'oku mau puke 'o tauhi ko ē 'i 'api polisi 'oku kau ai 'a e ngaahi me'afana fanga ki'i me'afana 'oku iiki ka ko e ...

<009>

Taimi: 1430 – 1435

'Eiki Minisitā Polisi: ... makasiní 'oku lalahi. Ko 'ene hū mai pē ha tokotaha ia heni Sea 'o fufulu katoa kitautolu heni ko 'etau 'osí ia, me'afana pē 'e 1. Makasini ia 'oku 30, fu'u lahi Sea, 'ū me'a ko ení 'oku 'ikai ke taumu'a ia ki ha fana puaka, hūfanga he fakatapú. 'Oku taumu'a ia ki he me'a ia 'oku 'ikai sai. Pea 'oku pau ke mata'ā 'aupito e potungāue Sea he taimi ni ke loka e 'ū me'a ko iá kae lava ke malu e fonuá. Ko e kole fakamolemole atu pē ki he Fakafofongá. Ko e ngaahi *apply* ia, ha'u ia, mau 'ilo pē 'emautolu 'oku 'i ai e me'a *genuine* tautefíto ki motu, 'atā pē ia te mau tokoni atu 'aki homau lelei tahá. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Ko e fokotu'u eni mei he Vāhenga Tongatapu 5. Kole atu ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea.

Lord Nuku: Sea, kole pē mu'a ke u ki'i, ala ki'i tokoni mai pē he me'a ko ení.

'Eiki Sea: Kātaki pē Hou'eiki, Fakafofonga Nōpele 'Eua, me'a mai.

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pehē foki ki he Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea. 'Eiki Sea, ko u ki'i lave hifo sio hifo ki he lipooti ko ení 'oku 'i ai 'a e me'a 'oku mahu'inga ki he motu'a ni. 'A e fehu'i ko eni ko ē ki he 'ikai ke fakangatangata ko ē 'a e kau Siainá.

'Eiki Sea: Me'a mai e peesí.

Fehu'ia tokolahi kau Siaina nau folau 'eve'eva pea nofo ai pe he fonua ni

Lord Nuku: Ko e peesi 17 'oku 'asi ai. Ka ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia he koe'uhí 'oku ou lave'i foki 'oku hū mai e kau Siaina 'i he visa 'oku nau ōmai pē mahalo 'o toki tā visa, sai pē kae toki fakatonutonu mai pē e Pule'angá. Ka ko 'eku fehu'í. Ko e kau ōmai ko iá, 'e lava pē 'oku, ke fai mai mu'a mei he Pule'angá he ko e fehu'i foki ko ení ko e fehu'í ko e lipooti ko ení hangē kiate au ko e fehu'í ki he Pule'angá. Pē ko e toko fiha nai e kau Siaina ko ia 'oku ōmai ki heni pea nau nofo ai pē nautolu ia 'o, pē 'oku ngofua ke nau ma'u ngāue pē te nau to e *apply* ha'anau visa ngāue. Ka koe'uhí ko e me'a ko ení ko e fai e hoha'á ki he 'uhí ki he anga ko ē 'enau hū maí mo e fakakaukau ko ē 'oku 'omai he lipooti ko ení Sea 'oku ngalingali 'oku fu'u tokolahi. Ka 'oku ou tui tatau pea mo e lipootí ke fai hano, pē 'oku hā fakakaukau ko ē ki ai he ko eni kuo kamata ke hoha'a mei he ngaahi vahefonuá 'a e tokolahi ko ia e kau Siainá. Ka ko e kolé pē 'e lava ke fakama'ala'ala mai e founga, pē 'oku nau ōmai 'o 'osi e mähina 'e 1 pea nau foki pē 'oku nau ōmai pē nautolu he visa ko iá 'o liliu ia 'o *apply* ngāue ke visa ngāue pē ko e fokotu'u pisinisi pē te nau hoko atu nautolu

‘o ngāue fakapisinisi. Ka ko e fakakaukau ‘oku ou tui tatau mo ia, ke ‘uhí ko e fiema’u pē ke vakai’i angé pē ko e hā e tu’ungá he ‘oku hoha’a ki ai e kakai e fonuá Sea.

Eiki Sea: Ko e ‘Eiki Palēmia eni ‘oku maau mo ‘ene talí.

Eiki Palēmia: Toko fiha ‘oku hoha’á. Ka u ‘oatu ha ki’i tali nounou he ko e me’a ko ení ko e toutou ‘ohake. Ka u ‘oatu e tali.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko ‘eku ki’i fakatonutonu atu pē ki he me’á koe’uhí ko e lipooti ko ení ‘oku ‘omai ai e fokotu’ú.

Eiki Palēmia: ‘Ikai mahino ia kae tuku ai ka u tali atu mu’a Nōpele.

Lord Nuku: Ka ko e ‘uhingá ke ki’i fakama’ala’ala mai he ‘oku palopalema ki he kakai e fonuá Sea. Mālō.

Fakama’ala’ala ki he kalasi ‘e 2 ‘o e visa

Eiki Palēmia: Sea, ‘oku ua e visa, ko e visa ‘eve’eva, ‘atā pē ia ki ha taha mei muli ke ha’u he visa ‘eve’eva. Pea ko e ha’u ko ia e mātu’a ko ení, ‘oku ‘i ai pē ‘enau agent ‘anautolu heni. Pea ko e *agent* ko iá ‘oku ne tauhi ‘e ia ‘a e hingoa e fa’ahinga ko ení ‘o nau fetu’utaki nautolu mo e Pule’angá, mo e Potungāue *Immigration*, mo e kau polisí. ‘A ia ko e visa ia ko iá na’e ‘osi ‘o hake ia ‘i he Fale ko ení pea fai hono fakamatala’i. ‘Osi tuku atu e fatongia ia ko iá. Ko e visa ‘e taha ko e visa ko e tohi mai, *apply* mai ke ha’u ha taha ‘o ngāue pea ‘oku fai e ngāue ‘a e Pule’angá pea ‘oku hanga ‘e he Pule’angá ‘o fakapapau’i ko e kakai ko eni ‘oku nau *apply* mai ki he visa ngāue ‘oku fai e ngāue ki ai mo e tu’utu’uni ki ai. Ka ko eni, tuku mu’a ke mau to e ki’i ‘eke angé ki he potungāue ke nau ‘omai angé titeilá pē ‘oku ‘i ai ha ni’ihi na’e ha’u ‘i he visa ‘eve’evá ‘oku kei toe ‘i Tonga ni, ‘ikai ke mau ma’u, kātaki ‘ikai ke mau ma’u ‘a e fakamatala ko iá. Kae tuku ke to e fai ha ki’i ngāue ki ai kapau’oku ‘i ai ha kakai pehē pea ‘oku totonu pē ke fai ha ngāue ki ai. Ka ko e anga ia e tu’u ‘a e laó mo e tu’utu’uni.

Ko ia ko u kole atu ki he me’á, ki he Fakafofongá ko e me’a ko ení na’e ‘osi ‘o hake pē kimu’a ka ko eni pē ‘oku ou to e feinga pē ke to e fakamahino atu. Ko e ha’u e kau Siainá hení, kau Siainá mou fakatokanga’i, pa’anga lahi mo’oni ‘a e Pule’angá ‘oku ma’u kapau te mou fekumi ke me’a. Pea meimei ko ‘enau ōmaí ‘oku nau ha’u fakakulupu pea ‘oku lava pē ‘o *control* lelei hangē ko ‘eku laú. ‘Oku maau pē sisitemi ia ko ē ‘oku ngāue ki he tafa’aki visa ‘eve’evá. Ko e visa ngāué, ‘oku tuku ke mau to e ō angé ‘o ‘eke angé ki he me’á pē ko e hā e, ‘a e, te’eki ai ke mau ma’u ‘emautolu ia ha me’a. Ka ‘oku nau *apply* mai nautolu pea ‘oku ‘i he potungāue ke ne hanga ‘e ia ‘o sivi e me’a ko iá.

<001>

Taimi: 1435-1440

Lord Nuku: ... Mālō ‘e Sea. ‘Eiki Sea koe’uhí foki ko e lipooti ko eni ‘oku nau kole mai pē ‘e lava ke ki’i fakangatangata. He ko e me’a ko ē ‘oku me’a mai ‘aki ko ē ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘oku ngofua pē ia ki ha taha pē ke ne, ke tu’uta ki he fonua ni. Ka ko e ‘uhinga ko eni ko e ‘uhingá ko e fiema’u ko eni ko ē ‘oku ‘omai ‘e he vāhenga nima ko ē ‘o Tongatapu, pē lava ke fakakaukau’i

ke fakangatangata. Ka ‘oku māhino pē kiate au ia ko e me’a ko ē ‘oku faka’atā he taimi ni ha taha pē ia.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i tokoni atu ki he Hou’eiki Nōpele.

Lord Nuku: Ka ko e ‘uhinga pē ‘eku ...

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Pē ‘e lotu ki ai.

‘Eiki Sea: Kole tokoni eni pē ‘oku tali ?

Lord Nuku: ‘Io mālō ‘aupito.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Mālō ‘aupito. Tapu mo e Feitu’u na Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa. Ko u fiefia kapau kuo ‘asi mai ha līpooti pea ‘oku me’a mai ki ai e Hou’eiki Nōpele kuo ngali fu’u lahi e kau muli ko eni ‘i Tonga ni ka mou manatu’i ke tau fai ha ngāue ki ai. He ko e langi mama’o ko ē na’e pehē ko e fo’i ‘ata eni ko ē he mui’i tāneli hetau fakapo’uli tu’u na’e fai ai e vīšione mama’o ke ‘omai e kakai ko ‘eni ko hotau fakamo’ui’anga tokua ia. Pea mou manatu’i na’e fai ai e faka’ilo ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘a e fo’i fakakaukau ko ia. Ka ko eni kuo tau a’u ki he fo’i vīšione pea ko eni kuo ‘asi mai ke fai mu’a ha tokanga ki ai pea tau ngāue leva ki ai ko e hā ha ngaahi founga ‘e lava ke tau ta’ota’ofi. Tā ko ē na’e ‘ikai fu’u tonu e fo’i ‘a e fo’i vīšione ko ia ka ‘oku ‘i ai hono ‘aonga. Pea ko u fokotu’u atu ke tuku mai ke tau ngāue ki ai. ‘Oku ‘ikai ke u tui te tau lava ‘o fu’u vēteki he taimi ni. Māhino pē tafa’aki ia ‘o e visa kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ke tau to e fakatonutonu ange pea tau toki talanoa ke hoko atu ‘a e ngāue ki ai he ko u tui au ko ha me’a pē ‘oku ‘omai he kakai ‘oku totonu ke tau tokangaekina pea ko u fakamālō ki he Nōpele ‘oku ne poupou’i mai e me’a ko iá ke hoko atu ‘etau talanoa ki ai. Mālō.

‘Eiki Sea: Me’a mai Ha’apai 13.

Veivosa Taka: Tapu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea tapu pea mo e Hou’eiki e Fale ni. Sea ko e ki’i peesi 22 ‘oku fie, ko u kole pē ke fai atu ai ha ki’i fakahoha’a. Ko e me’a ‘uluaki Sea ko e fika fakaloma ko e valu pea mo e fitu mo e ono pea mo e hiva mo e 10. Ko ia te u ‘uluaki lave pē Sea ki he fekau’aki pea mo e totongi kuata. ‘A ia ko e kole eni e vāhenga Nukunuku ke, ko e ‘uhinga he ko e fa’ahinga me’alele eni ko e pasi ‘oku tokoni ki he fānau ako ko hono teke maama he fonua ni ka ‘oku nau kole mai pē ‘oku ‘i ai ha ki’i ngāue ‘a e potungāue ko eni ki hano ki’i tukuhiho.

‘Eiki Sea ‘oku mea’i pē he Feitu’u na ko e fiema’u eni ia ‘a e kakai ka ‘oku ‘ikai ke nau a’u mai ki he potungāue ke ‘ave ki ai honau le’o ka ‘oku fakafou mai henau Fakafofonga ke fakahoko atu ki he Feitu’u na pea mo e Fale ‘eiki. Pea ko u tui kapau ‘oku hala ka ko u tui Sea ‘i he motu’a ni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fiema’u ia ‘a e māsiva ‘e hala.

Ko e konga hono hoko ‘Eiki Sea ko e hikihiki e ngaahi koloa. Pea ko u tui ‘oku ‘osi mea’i pē ia he Minisitā Leipa ko e kau eni ia he fa’ahinga palopalema kuo toutou lahi hono ‘ohake ‘i he *media*

mo e ngaahi feitu'u kotoa pē 'o a'u ki he Ha'apai mo Vava'u 'a e ngaahi fiema'u ko eni. Pea ko e fehu'i pē ke mou si'i tokoni mai ki he līpooti ko eni. 'Eiki Sea pea kapau leva 'oku kole fakamolemole atu kapau 'oku 'osi fai e ngāue ia ki ai 'Eiki Sea ka ko 'ene toki 'omai foki eni e līpooti pea ko e 'uhinga ia ko u fakahoko hake ki he Feitu'u na.

Tokanga ki he faingamalie nō ma'a e kau ngoue he pangike

Ko e me'a hono hoko ko fika 10 'Eiki Sea 'oku lave ia ai ko e pisinisi taautaha. Pea 'oku 'i ai e kongā ki lalo he sētesi ko kinautolu ko e kau pisinisi taautaha he 'oku mau tokoni lahi ki he 'ekonōmikia 'o e fonua. 'Eiki Sea 'ikai ke to e hoko atu hono to e lau ka na'e 'i ai e ki'i motu'a ia 'i Ha'avakatolo. Ko 'ene lele atu 'o fai 'ene nō 'i he pangikē ko e ngōue. Pea na'e fai 'a e nō ko eni ia pea ta'ofi ia 'oku 'ikai tali 'ene nō 'a'ana. 'A ia 'oku neongo pē pe ko e 'uhinga ia e fo'i kole ko eni ka 'oku kau e ki'i motu'a ia ko eni 'Eiki Sea ...

<002>

Taimi: 1440-1445

Veivosa Taka: ... he ki'i motu'a tokoni 'ene pisinisi mo e uta 'a e koloa ki muli 'ene ngoue pea to e 'i ai mo 'ene falekoloa lahi 'i Hihifo. Pea ko u tui ko e fa'ahinga kole eni pē ko e tangi ki he Pule'anga, ke nau tokoni kapau leva 'oku 'ikai ma'u ha me'a fe'unga ke malu'i 'ene nō. 'Oku ou tui 'e lava ke 'omai he ko e ki'i motu'a ko eni 'oku 'ikai lava ia 'o talanoa mo e kau taki. Pea ko u tui 'Eiki Sea. 'Oku lahi pea neongo 'oku 'omai mei he ngaahi feitu'u kehekehe , ka ko e palopalema ko eni. Tu'o fiha 'a e lele atu 'a e ki'i motu'a ia mo e ta'ofi pē. Ko e me'a ko ē 'oku fakahoko mai 'e he ki'i motu'a ia kiate au. Ko e motu'a ko eni ko hoku tokoua, 'oku ne fakamatala tau'atāina 'o ne pehē. Ko e ni'ihī ko ē 'oku nau pule pē ko ē he Poate 'o e Pangikē. Ko e fu'u kau *exporter* kotoa ia. Pea 'oku ngalingali 'oku fihia 'ene nō he ko e motu'a ngōue ia masiva. Kae 'ikai tali 'a 'ene ngaahi fiema'u ko eni, ko e 'uhinga ko e ngaahi uesia ko ia. Uesia hono falekoloa 'i he afā. Uesia 'ene ngaahi me'a, me'a kātoa. Ka ko u tui ko e kongā ia Sea, ko u fie 'oatu pē ke mea'i pē 'e he Hou'eiki, 'a e faingata'a pea mo e ngaahi me'a 'oku uesia ai 'a e kakai faingata'a'ia 'o e fonua.

Tokanga ke hiki hake tautea ki he ngāue'aki faito'o konatapu

Sea, te u faka'osi ki he Fika 6. Fekau'aki ia pea mo e ngaahi Tu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga, fekau'aki pea mo e me'a ko eni ko e *drugs*. Na'e 'ohake eni 'i Tongatapu 6. 'Ohake eni 'i he ngaahi feitu'u, ka ko 'enau hoha'a fekau'aki pea mo e ma'ama'a 'a e tautea. 'A ia ko e 'uhinga 'a e fiema'u ko eni 'o e vahe ko eni 'a e 'Eiki Minisiā Fika 5. Fekau'aki pea mo e ngaahi faingata'a 'oku to e fakautuutu ange . Pea ko e 'uhinga ko ē 'enau lave he ko nautolu foki 'a e kau polisi fakakolo. Ko 'enau mafai pē ko e fakasiosio 'e Sea. Pea nau toki telefoni mai. Ko e taimi ko ē 'e toki a'u ange ai 'a e kau polisi. Kuo 'osi puli 'a e ni'ihī ia ko eni. Ka ko u tui ko e kongā ia 'oku toe 'oatu ke toe ki'i fakakaukau'i ange 'e he Fale ni. Neongo 'oku nau *interfer* ki he me'a 'a e Fakamaau ka 'oku nau kole ke hiki mu'a 'a e tautea 'o hangē ko e Folofola 'a e ...Mālō 'Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu pea mo e Sea, kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa. Ka u ki’i tali fakalukufua atu pē Sea. Ko e talu ‘etau fai ‘a e me’a ko ‘etau fanongo pē ‘i he Līpooti ‘a e kau Fakafofonga. Ko e ‘osi pē pea ‘oatu ‘o tuku pē ‘i ha feitu’u hē pea tuku ai ‘o toki vakai’i e fo’i me’a tatau ‘i he ta’u hokó. ‘Ikai pē fai ha ngāue ia ki ai. Ko u fie fakahā atu Fakafofonga mo e kāinga. Kuo ‘osi hanga ‘e he Palēmia ‘o talamai ‘a e fo’i *reform* ko eni kuo pau ke fai ki he ‘etau sisitemi.

‘Ave ngaahi fiema’u kakai hoko ko e me’a mahu’inga ia ki he Pule’anga

Ko e *Government priority* ko e kāpasa folau ia ‘oku fa’u ki ai ‘a e Palani Ngāue kotoa pē pea fa’u ki ai ‘a e Patiseti. Pea toki *monitor* leva ‘a e ngāue faka’aho ‘i he ‘alu ‘o e ta’u. Ko e me’a ko ē ‘oku tu’utu’uni mai ‘e he Palēmia ke *reform*. To’o kotokotoa ‘a e ‘u Līpooti mahu’inga ko eni ‘a e le’o ‘o e kakai he ko e Temokālatai ia. ‘Omai ia ke tau fakakalalalasi fakafeitu’u pea tau hanga ‘o *priority* kinautolu. Pea tukuange leva ‘a e me’a ko eni ke ‘ave ia ki he fa’u’anga ‘o e *Government Priority* pea ‘e toki hoko ia ko e kāpasa folau ke fatu mei ai ‘a e Palani Ngāue ta’u ‘e 1, ta’u ‘e 3, ta’u ‘e 10 ‘a e Pule’anga. Pea ‘oku ou kole atu Ha’apai 13 fiemālie he ko e ‘aneafi na’e ha’u pē ‘a e le’o ‘o e kakai kia moutolu ‘i ho’omou Līpooti pea tuku pē ‘i tu’a hē te’eki ke ‘ave tu’o taha ia ki he *system* ‘a e Pule’anga. Mālō kuo tau ma’u ha taki he ‘aho ni. He ‘oku ne mahu’inga’ia ‘i he le’o’o e kakai. Pea ko e fo’i founga ngāue ke ‘omai...

Ngaahi feme’a’aki he founga ngāue ‘a e Pule’anga

Sāmiu Vaipulu: Fakatonutonu atu.

‘Eiki Sea: Me’a mai Vava’u 15.

Sāmiu Vaipulu: Fakatonutonu Sea. Pea tuku mu’a ‘ene fa’a loi ‘i he Fale ni. Ko e founga ngāue ko hono ‘ave ‘a e ‘u Fokotu’u ki he ‘Ofisi Palēmia. Pea kuo pau ke ‘omai mei ai ‘a e Līpooti ko e hā ‘a e ngāue ‘oku fai...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, ko e ki’i fakatonutonu.

Sāmiu Vaipulu: Tuku ‘a e fa’a loi ‘i he Fale ni mo e ta’eoli.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, kau ki’i fakatonutonu atu, he ko e loi ia ko e me’a ‘a e sisitemi. Ka u hanga ‘o talanoa hangatonu atu ‘a e sisitemi ‘oku fai ‘aki ‘a e fatu ‘o e *Government Priority*. Ko e founga eni.

Sāmiu Vaipulu: Ngāue’aki ‘a e mo’oni Sea, ‘i he Fale ni...

<004>

Taimi: 1445-1450

Sāmiu Vaipulu: ...he koe’uhí he ‘oku falala ‘a e kakai ‘o e fonua ‘oku tau ngāue’aki ‘a e mo’oni. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Pea kapau leva Sea ‘oku ne pehē ‘e ia ‘oku ne ma’u ‘a e mo’oni pea ne talamai ‘a e founa, ko ‘eku talaatu ‘eni ko e founa eni ‘oku ou ‘ilo’i lelei ‘oku ou ‘osi *check* ‘a e me’a ko ia ‘a hono fatu’anga ‘o e *Government Priority*, ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i kōmiti ko e kōmiti ia ‘a e kau *CEO*, ko nautolu ia ‘oku nau fatu ‘a e *Government Priority*, tukukehe kapau ‘oku ke mea’i ‘e koe Fakafofonga ha founa ko ena ‘oku ke ‘ilo’i he ko e me’a eni ‘oku mau a’usia ‘i he taimi ni.

Sāmiu Vaipulu: Ko e founa eni ‘oku fakalao, ko e ‘ave ki he Pule’anga pea lipooti mai ‘i he ta’u hoko ko e hā ‘a e ngāue ‘oku fai ki ai Sea, pē ko e hā ‘a e founa ‘oku ngāue’aki ka ‘oku me’a he ‘oku ne fakahala mai ‘e ia me’ a mai ia ‘oku ‘ai pē ko ē heni pea tukunoa’i ai pē, hala ia...

Veivosa Taka: Sea ki’i fakatonutonu Sea. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ...

‘Eiki Sea: Sea Kōmiti Kakato.

Sāmiu Vaipulu: Fakatonutonu ko e hā...?

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea, ko e ta’u eni ‘e ua mo e kongā ‘eku ‘i he Fale ni. Ko e ngaahi fiema’u kotoa ‘a Ha’apai na’e ‘omai, te’eki ai ke u fanongo au ‘i he patiseti ‘oku pehē ‘oku hiki ‘a e patiseti ‘a e toutai ko e ki’i vaka toutai ‘a Ha’apai, ‘a ia ko ‘eku fakatonutonu ‘oku ‘ikai mo’oni ‘a e me’a ko eni ‘oku me’a mai ki ai ‘a 15, he te’eki ai ha ola ia ‘omai he ngaahi fiema’u homau vāhenga. Mālō Sea.

Sāmiu Vaipulu: Sea ko ‘eku fakatonutonu atu Sea. Ko hono ‘uHINGÁ he ‘oku ‘ikai ke ke muimui’i ho’o fokotu’u ‘oku ‘ikai ke ‘omai pē ki ha fokotu’unga veve, ‘oku muimui’i pē ko e hā ‘a e ngāue ‘a e Pule’angá ‘oku fai ki ai. Ko e me’a ia ke fai ki he ngāue ‘oku fiema’u ‘e he Falé.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ki’i fakatonutonu atu kātaki. Ki’i fakatonutonu atu kātaki Sea. ‘Oku sai foki ‘etau talanoa ki he founa ngāue ‘a e Pule’angá kā ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i founa te u ‘oatu ‘oku faingofua. Ke ke to’o mai angé ha lipooti ‘i he ta’u kuo ‘osí pea ke hanga ‘omai ‘a e *Government Priority* pea ke hanga talamai angé ha fo’i me’a ai ‘oku ha’u mei ha lipooti, pē na’e founa fēfē ‘a e ‘alu ‘a e me’a ko ia ‘i he founa ngāue mei ha lipooti mei he kakai ‘o ‘alu hake ki he *Government Priority*, ko e founa ngāue pau ia ‘a e Pule’angá...

‘Eiki Sea: Vava’u 15 ‘oku ke me’a hake ko ho’o fakatonutonu.

Sāmiu Vaipulu: ‘Io Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai.

Sāmiu Vaipulu: Ko ‘eku fakatonutonu atú, ko fē’ia lipooti ‘a e Pule’angá ki he ngāue kuo nau fai ‘i he ‘ū Fokotu’u ‘i he ta’u kuo ‘osí, ko e me’a ia ke fakakakato mai ki he Fale ni. Te’eki ke kakato mai ia kau ‘atu leva ‘a e tali ko ē ki he me’a ‘oku fiema’u ‘e he ‘Eiki Minisitā.

Fokotu’u fai Pule’anga ngāue ki he ngaahi fokotu’u faka-Fale Alea pea lipooti mai ki Fale

Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eiki Minisitā, ‘oku nofo mo ua ‘i he *issue* ‘i he lipooti ko eni, Tongatapu 5 ‘o ‘omai ‘a e ngaahi fiema’u ‘a ‘ene vahe, pea ko eni ‘oku fokotu’u atu pea na’e ‘osi ‘i ai ‘a e fokotu’u ke tali. Ko ‘etau ‘ohake pē eni ‘a e ‘ū *issue* ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e mo’oni ‘a e Fakafofonga Ha’apai 13, fuoloa ‘etau sio ki he ‘ū me’a ko eni ‘oku toutou ‘omai. Ko e fokotu’u atu pē ki he Pule’anga ke fai mai ha’anau ngāue ki ai, pea ko eni ‘oku me’a mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Leipá ‘oku loto lelei ‘a e ‘Eiki Palēmia ke ne ngāue’i ‘a e ‘ū me’a ko eni. Tau toki sio ‘i he ta’u fo’ou ha lipooti mai ‘a e Pule’angá kuo lava ha me’a ‘i he lipooti. Fokotu’u atu ke tau pālōti. Fakafofonga Niua.

Tokanga ki he lisi e toafa Hihifo

Vātau Hui: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Sea ‘oku ou fakamālō atu ‘i he kei laumālie lelei ‘a e Feitu’u na, pea ‘oku ou fokoutua pē hē ‘o vakai ki he lipooti ko ia ‘a Tongatapu 5, pea ‘oku faka’ofo’ofa ‘a e lipooti, pea lahi mo e ngaahi ngāue kuo lava na’e fakahoko. ‘Oku ‘i ai ‘a e ki’i fehu’i ia heni Sea ‘oku ou hanga ‘o ma’u hifo heni ‘i he ngaahi fehu’i mei he vāhenga Hihifo hā he peesi 13, kā ko e fika faka loma ko e IV, fekau’aki mo hono lisi ‘o e toafa Hihifó.

Sea ko ‘eku ‘uhinga ‘eku ‘eké ‘e au ia he ko e fehu’i foki eni ia ‘oku ‘omi mei he vāhenga ko eni ‘o e fakafofonga ‘o e ‘Eiki Minisitā, pē ‘oku mo’oni pē ‘a e lisi ko eni pē ‘ikai, he ‘oku hangē kiate au ‘oku ‘asi hifo heni ‘oku si’i ongo ki he kāinga, koe’uhí ko e feitu’u eni ‘oku nau ma’u’anga mo’ui mei ai, fai mei ai ‘enau toutai mo ‘enau fāngota. Kā ko e ‘uhinga ‘a e me’a ‘oku ou fehu’i ai ko e ‘uhi ko ‘ene ‘asi mai ‘i he lipooti ko eni, pē ko e hā ha me’a ki ai ‘a e Fale ‘Eiki ni, ko ia pē Sea mālō ‘a e ma’u faingamālie.

Eiki Sea: ‘Eiki Palēmia.

Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā ‘a e toenga ‘o e hou’eiki. Kimu’a keu tali atú ‘oku ou loto pē ke fakamahino’i ‘a e me’a ko eni. Ko e ngaahi ...

<005>

Taimi: 1450-1455

Eiki Palēmia : ... ngaahi me’a ko ē ‘oku fiema’u ko ē ‘e he.. ke lipooti ‘e he Fale Aleá ‘a e ngaahi ngāue na’e fai, ‘i he ngaahi ngāue na’e ‘osi tali ‘e he Fale Aleá.

Hou’eiki, kapau te tau tānaki e ngaahi fiema’ú, ‘oku ‘omai he ta’u ki he ta’u ki he ta’u, si’isi’i e 100 miliona ia. ‘I he tu’unga ko íá, ‘oku ‘i ai e faingamālie e Pule’anga ke ne hanga ‘o lisi, hangē ko e fakamatala ko ē. Tānaki kātōa mai e ngaahi fiema’ú, ‘o hanga ‘e he Pule’angá ‘o fokotu’utu’u fakalelei ‘o fakatatau ki he sēniti ‘oku ma’ú. Mo’oni e me’a ia ‘oku ke fakamatala mai koe, ka ko e Pule’anga ko eni, ‘oku pehē ‘ene founga ngāué. Ko ho’o ‘uhingá ke mau hanga ‘o lipooti

Kuo pau ke lipooti Pule’anga ki Fale Alea ola ngāue ki he ngaahi fokotu’u na’e tali to’u Fale Alea kuohili

Lord Nuku : Sea, ki'i fakatonutonu atu pē, Sea. Ko e fakatonutonu ko ho'o Tohi Tu'utu'uni. 'e fakahū mai 'e he Palēmia ha lipooti ki he Fale Alea, kimu'a he 'aho ... 'o Siulai, felāve'i mo e ngāue 'a e Pule'anga kuo fai ki he ngaahi fokotu'u na'e tali 'i he to'u Fale Alea kuo hilí. 'UHINGA, ko e ngaahi ngāue kotoa na'e tali ko ē 'i he ta'u kuo hilí, kuo pau ke fokotu'u mai ia 'e he Palēmia, ko e hā e ngāue 'a e Pule'anga kuo fai ki ai, 'i he ta'u Fale Alea hokó. Ko e 'uhinga ia 'eku fakatonutonu atú, Sea, ko e kupu 84, 'oku ne talamai. "Kuo pau ke 'omai 'e he Pule'anga." Ko 'eku fakatonutonu ia, Sea. Kuo pau ke 'omai 'e he Pule'anga, 'oku 'ikai ko ha fakakikihi. Ka ko e 'uhingá, ko e 'uhinga ia e 'omai ko eni 'etau ngaahi 'a'ahí, pea 'omai ai mo e fokotu'ú, pea 'omai leva he ta'u kaha'ú ko e hā 'a e ngāue 'e fai ki aí. Ko e me'a ko ē na'e 'oatu he ta'u kuo hilí, ta'u kuo 'osí, tonu ke 'omai ia he ta'u ni, Siulai, 'Eiki Sea. Ko e fakatonutonu pē ia, Sea.

'Eiki Minisitā Polisi : To e kole pē, Sea, ke u tokoni ki he Palēmia hono tali e fehu'i ko ía.

'Eiki Sea : Me'a mai, 'Eiki Minisitā Polisi.

Fakahā Pule'anga te nau lipooti mai ngāue ki Fale Alea neongo si'i ivi fakapa'anga

'Eiki Minisitā Polisi : Tapu mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea, pea pehē ki he Fale Alea 'o Tonga. Ko e mo'oni pē ia, Sea, ko e tu'utu'uni, ko e ngaahi fokotu'u 'oku fai ko ē 'i hení, kuo pau ke lipooti mai. Pea 'e lipooti mai, 'oku 'i ai e kongá 'e lipooti mai 'e he Pule'angá ia. Ka ko 'eku 'uhinga eni ia, 'Eiki Sea, he faka'uhinga ko ē 'amautolu. Ko e ngaahi fokotu'u ko ē 'oku 'omai, ko e *Motion*, mo e *Resolution*. Tu'utu'uni. Ko e ngaahi lipooti ko eni, hangē ko eni 'oku 'uhinga ko e ngaahi Lipooti faka-Fale Alea, 'A'ahi Faka-Fale Alea, Sea, na'e 'ikai ke mau ma'u 'emautolu ha founga pau na'e lava 'o *address* 'a e ngaahi fiema'u ko ē 'oku hā aí. Ko e 'uhingá, Sea ko ē na'e feinga ai e Pule'angá, ke to'o e Va'a Palani 'o 'ave ko ē ki 'Ofisi Palēmia, pea 'oatu kátoa leva e ngaahi lipooti koēe 'a e ngaahi vāhengā, 'o 'ave ia ki ai ke nau hanga 'o *consider*, ke kau he ngaahi *priority* mo e fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'angá, ke mali 'a e sēvesi *delivery* 'a e Pule'angá, mo e fiema'u 'a e kakaí. Ko e *reform* ia ko ē 'oku fai ki ai e feingá he taimi ni, Sea.

Pea ko e kole fakamolemole pē, 'Eiki Nōpele, fakamolemole ka u hanga 'o fakahoko atu. Na'e fakataha e Kapineti, ko e ngaahi *project* 'e 28 'oku fiema'u ke fakahokohoko. Fe'unga mo e pa'anga e 58 miliona. Fo'i *project* pē e 3 'i mu'a, na'e lava 'o fakapa'anga ko e kole mei muli. Pea fakahū mai ki he Kapineti. 58 miliona, *project* 'e 28. Ko e fo'i *project* pē e 3 na'e lava 'o kumi 'o ma'u hono pa'anga. Ko e faingata'a'ia ia 'oku 'i ai e Pule'angá, Sea, ka ko hono feinga ke fakahokohoko ke fakapapau'i, 'oku lava ke *address* 'a e ngaahi fiema'u 'a e kakaí, 'i ha founga sisitemi tu'uma'u, ko ia 'oku mau feinga ki ai. Pea mou kātaki pē, ko e kongá ia e *reform* ko ē 'oku mau feinga mautolu ke fute, ka 'oku puke kimautolu he founga faka-Lao lolotonga, mo e sisitemi lolotonga 'oku mau feinga ke liliu. Ka mou kātaki pē, Sea, ka ko e ngāue. 'Io, te mau ngāue ki ai, pea mau lipooti mai. Mālō Sea.

Kole ki he Pule'anga ke fou founga ngāue he me'a kuo tohi'i ke muimui ki ai

Sāmiu Vaipulu : Sea, kātaki pē he fakahoha'á. Ko e me'á e, 'Eiki Sea, 'oku me'a mai 'aki ko ē 'e he Minisitā Polisi. Pea ko e founga pē na'e tuku'au mai mei mu'á. 'Oku 'ave ko ē ki 'Ofisi Palēmia. Pea ko e ta'u ko ē hono hokó, 'oku tuku mai ko ē ki he Fale ni, 'oku talamai. Fokotu'u me'a, 'ikai ke tali. Fokotu'u me'a, lolotonga fai e ngāue ki ai. Ki'i me'a lekeleka, pea hoko atu 'etau ngāue. 'Oku 'ikai ke 'uhinga ia ke fakakakato kotoa, neongo 'etau ivi si'i, ka ko

e kolé, ‘ofa mai Hou’eiki. Tau fou ‘i he founa ngāue kuo ‘osi tohi’i mai ke tau muimui aí. Mālō ‘Eiki Sea.

Tali Pule’anga te’eki maau ngāue ki he lisi toafa ‘i Hihifo

'Eiki Palēmia : Kau tali atu e kongā hono uá, kuo ‘osi e kongā ‘uluakí. Pea ‘oku ou fakamālō atu he fai e feme’a’aki ki he kongā ‘uluakí. ‘Oku ou tui pē ‘e tokoni atu pē ‘a e fehu’í, mo e ngaahi talí ki he .. Ko e uá, ko e toafa ko eni ‘i Hihifó. ‘Oku lahi ‘aupito e hoha’a ki ai. Ka ko eni, ‘oku te’eki ai ke tali. ‘Oku ‘ata pē ia ki ha taha mei muli, *investor*, ke ha’u ‘o *apply* ki ha fa’ahinga pisinisi ke ne fai. Pea ko ‘enau *apply* ki he me’a ko ení ...

<006>

Taimi: 1455-1500

'Eiki Palēmia : ‘oku ‘oange ia ki he Minisitā ko ení mo ‘ene kau ngāue ke nau ki’i sio angé ki he fo’i *proposal* pē ‘oku hoa, pē ‘oku fe’unga. Ko ‘ene tu’u ko ia he taimí ní ‘oku te’eki ke maau ‘a e ngāue ki aí. Ka ko ‘ene tu’u he taimí ní ‘oku ‘ikai ke tali, ko hono fakalea totonú ia. Pea kapau te nau to e ōmai ‘o vili mai, ‘e pau pē ke ‘oatu ‘a e tali ki ai. ‘Oku ‘atā pē ia kapau te nau ō mai ‘o vili mai, ‘e ‘oatu... Ka ko ia Sea.

Tokanga ke ‘omai Pule’anga e mo’oni fekau’aki mo e lisi toafa Hihifo

Tēvita Lavemaau : 'Eiki Sea kau ki’i fehu’i mu’a ki he 'Eiki Palēmia. Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Falé. Kau ki he me’a he’ene me’a ko eni. ‘Oku ‘osi ... holo ‘e he ‘ū *media* pea mo e pepa pea mo e tatau ‘o e Tu’utu’uni Kapineti. Kuo ‘osi tali ‘e he Kapinetí ‘a e lisi atu ‘o e kelekele ko eni ‘eka ‘e 3000 ko ā pē ‘oku 3 kilu. Ka ko eni ‘oku me’a mai ia he ho’atā ni talamai ‘oku te’eki ai ke tali. Ke ‘ofa mu’a ‘o fakamahino’i mai ‘a e mo’oní, pē ko e hā ‘a e mo’oní, ke mea’i ‘e he kakai ‘o e fonuá, kae ‘oua ‘e ‘ai ke hangē ko ē ‘oku mimio holo ‘a e me’a ko ení. Mālō 'Eiki Sea.

Tali pe fakakaukau ko e ‘uhinga ko e ‘inivesi ka ko e lisi toafa Hihifo te’eki tali

'Eiki Minisitā Polisi : Ka u tokoni atu Sea fakamolemole. Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na Sea, ko hono mo’oní Sea, na’e tali ‘e he Kapinetí *in principle* ko e ‘uhingá ko e *investment*. Ko e me’a ko ē ki he la’i lisi ‘oku ‘ikai ke tali ia ‘e he Kapinetí, ‘a e me’a ko iá ‘oku ‘uluaki ha’u ia mei he 'Eiki Minisitā Fonuá, ko e me’a ia ‘a e Minisitā Fonuá. Ko e me’a ko iá ‘oku te’eki ai ke tali ia Sea. Ko e tali *in principle* pē ia, ko hono fakakaukau’i ‘o e *investment* Sea. Ko e me’a ko ia ki he la’i lisi *deed*, ko e me’a ia ‘a e 'Eiki Minisitā Fonuá ‘oku te’eki ai ke tali ha me’a pehē ia. Mālō Sea.

Vātau Hui: Sea ‘oku ou fokotu’u atu ā Sea, tau tali mu’a ‘a e Lipootí.

Pāloti’i ‘o tali Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Vahenga Tongatapu 5

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e Lipooti ‘A’ahi Fale Alea Tongatapu 5 kātaki

Kalake Tepile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, Tēvita Lavemaau, Sāmiu Vaipulu, 'Akosita Lavulavu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalofofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Vaha'i, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Oku loto kotoa ki ai 'a ne Hou'eiki toko 18.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki, tau hoko atu ki he Lipooti Tongatapu 7. Kole atu ki he Kalaké ke ne lau hoko fakahū mai ki he Falé.

Lipooti 'A'ahi Tongatapu 7

Kalake Tēpile: Tongatapu 7- “Ke 'a Tonga mai ē.”
'Eiki Sea 'o e Fale Aleá,
Fale Alea 'o Tonga
Nuku'alofa.

'Aho 27 Sepitema, 2018

'Eiki Sea ,

Lipooti Fakavahe 'a e Tongatapu 7 – Ki he 2018

'Oku ou kole ke u hūfanga atu 'i he ngaahi tala fakatapu kotoa ke u hūfanga ai, kae fakahoko atu 'a e Lipooti Fakavahe 'a Tongatapu 7 ki he 2018.

Mālō kuo lava 'a e ngāué, pea ko e tuai hono fakahū atú, ko e tōnounou pē ia 'a'aku, ko e 'ikai ke u muimui'i 'a e Lipooti 'eku kau ngāue.

Mālō mo e faka'apa'apa atu,

.....
Sione Vuna Fā'otusia
Fakafofonga Fale Alea Tongatapu 7.

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki 'oku ou toki fakatokanga'i atu 'oku lolotonga poaki atu 'a e Fakafofonga Tongatapu 7, ko e Minisitā eni e Laó.

'Eiki Minisitā Polisi : Fokotu'u atu pē Sea ke tukuhifo eni ki he Kōmiti Kakatō ki ha taimi 'e toki me'a mai ai 'a e Minisitā.

'Eiki Sea : Hou'eiki ko e fokotu'u eni ke tukuhifo pea 'oku 'i ai hono pou pou. Tukuhifo ai pē 'a e Lipooti 'a Tongatapu 7. Fakamālō atu Hou'eiki ko e 'uhingá ko 'etau ngāue eni he Fale Alea kuo lava. Ko e toe 'etau 'asenitá 'oku 'i he Kōmiti Kakatō, mou me'a hake ke tau liliu.

Liliu ‘o Kōmiti Kakato

(Ne me’a mai leva ‘a e Sea ‘o e Kōmiti Kakato – Veisova Light of Life Taka ki hono me’a’anga)

Me’a ‘a e Sea

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, mou ki'i fakama'ama'a atu. Tapu pea mo e Hau 'o Tonga, fakatapu ki he Ta'ahine Kuini kae'uma'a 'a e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu kia Pilinisi Ata mo e Hou'eiki Nōpele 'Ene 'Afio. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmiá, 'Eiki Tokoni Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā pea pehē foki 'a e fakatapu mavahe ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai. Hou'eiki, ko u fakamālō atu...

<008>

Taimi: 1500-1505

Sea Kōmiti Kakato: Ho'omou kei laumālie mo mou kei ma'u ivi ke fakahoko 'etau, kae tuku mu'a ke 'oatu ha ki'i me'atokoni faka'aho ke fakaa'ua'u 'aki ho'omou loto ki he 'etau ngāue.

“ ‘Oku tau ‘ofa kiate ia koe’uhī ko ‘ene toumu’a ‘ofa mai kiate kitautolu. Kapau ‘e pehē ha taha ‘oku ou ‘ofa ki he ‘Otua ka ‘oku fehi’a ki hono tokoua ko e loi ia he ko ia ‘oku ‘ikai ‘ofa ki hono tokoua kuo ne mamata ki ai ‘e fēfē ‘ene ‘ofa ki he ‘Otua na’e ‘ikai te ne mamata ki ai. Pea ko e fekau ni ‘oku tau ma’u meiate ia ko ia ia ‘oku ‘ofa ki he ‘Otua ko e ‘ofa foki ia ki hono tokoua.”

Hou'eiki, ma'a atu e ki'i me'atokoni he efiāfi ni. 'Oku fa'a lahi pē ho'omou feme'a'aki mou me'a hake 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku loto tāufehi'a kia koe. Ko u 'ofa pē au ka 'oku tu'u ia 'o fai e ngaahi me'a 'oku hangē 'oku ongo'i ia he motu'a ni 'oku ngali ta'e'ofa. Ka ko eni kuo fakahinohino he me'atokoni faka'aho e efiāfi ni ke tau ki'i mālōlō ka tau toki foki mai.

(Pea na'e ki'i mālōlō ai e Fale)

<009>

Taimi: 1525-1530

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki! Tau hoko atu ki hotau fatongia. Ka te u tomu'a fakahoko ha fakatapu ki he Tu'i 'o Tonga, kae 'uma'a 'a e Ta'ahine Kuini mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpele 'o 'Ene 'Afió. Pehē foki 'a e Palēmia, pea mo e Hou'eiki Minisitā. Fakatapu mavahe ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Mālō ho'omou laumālie .

Hou'eiki! Ko e hoko atu pē eni ho'omou feme'a'aki ki he Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 1. Fika 18, 2018 ke fili 'a e kakai peseta 'e 50 mei he kau Mēmipa Poate. Ka te u tukuange ki he Fakafofonga Vava'u 16 ke ne me'a mai. Ka mou toki me'a mai pē Hou'eiki.

Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 18/2018

'Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea.. Tapu atu ki he Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato Sea. Mālō mu'a ho'o laumalie lelei ki he ho'atā ni. Ko u faka'amu pē Sea, ke vahevahe

atu pē ‘i he Fokotu’u ko eni. ‘A ia ko e Fokotu’u ko eni Sea. Ko u lave’i pē Sea, ‘oku ‘i he taimi ni ‘oku tau ...

<004>

Taimi 1530-1535

‘Akosita Lavulavu: ...lolotonga ‘i he ...’Oku lolotonga ‘i he *process* ‘o e *reform* ‘a e Pule’angá, kā ko e anga pē eni ia ‘a e fokotu’u Sea, ke fakakau atu mu’a ki he *reform* ko eni ki he ngaahi Poate, pea ko ‘eku faka’amú Sea ke, ‘oku ou tokotu’u atu ai pē Sea ke liliu ‘a e fokotu’u ko eni ko ha Fokotu’u Faka-Fale Alea, kae tuku atu mu’a ki he Pule’angá ke fakakau atu pē ‘i he ‘enau fokotu’utu’u *reform* ko eni ‘oku fakahoko ki he ngaahi Poate ‘a e Pule’angá, fokotu’u atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō hou’eiki, ‘io me’a mai ‘a e ...

Fokotu’u Palēmia fili kau mēmipa Poate mei he Fale Alea

‘Eiki Palēmia: Fakatapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea. ‘Oku ou fakamālō pē au ki he Fakafofonga ‘ene ‘omai ‘a e fokotu’u ko eni kā ko e ki’i ‘oatu pē ha ki’i to e fakakaukau ‘e taha. Ko e ‘ai ko ē ke fili ‘e he kakai, manatu’i ko ‘etau ‘i hení kātoa ko e kau fakafofonga kitautolu ‘a e kakai. Fakafofonga’i ‘e au ‘a Kolomotu’a, pea ‘oku ou pehē ‘e ko e founa eni ‘e taha, fili pē ‘e he kakai ha’anau toko kapau ‘oku tau pehē ko e toko 6, fili ‘e he kau Fakafofonga ‘o e Kakai ‘enau toko 2, fili mai ‘e he Hou’eiki ko ē ‘enau, kaikehe pē ko e hā hono me’a kā ko ‘eku fokotu’u ko e *option* ia ‘e taha, he ‘oku tau kakato pē hení ‘a e ngaahi vāhenga kātoa, kapau te tau to e ‘ave me’a ko eni ki he kakai ko e ‘oku ou tui pē ‘e ki’i lahilahi ‘a e ngāue, kā tau ngāue’aki pē ‘etautolu he ko e kau Fakafofonga kitautolu ‘a e kakai. Tau ki’i talatalanoa pē kitautolu ko hai ‘oku tau loto ke ...

Me’a Palēmia ki he’ene polokalama *reform*

Ko e me’a ‘e taha ‘oku ou ki’i fie lave pē ki ai ‘oku lolotonga fai foki ‘a e *reform* ‘i he taimi ni, pea ‘oku ‘ikai ketau ‘ilo pē kei ‘i ai ha Poate pē ‘ikai, kā ‘e kei ‘i ai pē Poate ia, kae ‘ai ke mahino ko fē Poate ko ē ‘oku fiema’u ke hoko atu mo e Poate ko ē ‘oku ‘ikai ke fiema’u. Pea ko ia ‘oku ou pehē pē ke ki’i tatali pē mu’a ke fai pē ā ha’atau ki’i sio ki ai. Kā ‘oku mahalo pē ‘oku mahu’inga pē ke u lave ki he mahu’inga mo e taumu’a ‘o e me’a ko e Poate. Ko e Poate ko e uma ngāue ia ‘o e Pule’anga, pea ‘oku ‘oatu honau fatongia ke nau tokoni ki he Pule’anga, ‘oatu mo e tau’atāina ke fa’u pē ‘enautolu ‘enau tu’utu’uni.

‘I he anga ko ē tu’u ‘a e Pule’angá ‘i he taimi ni mo e anga ko ē ‘emau fakatokanga’i, ko e founa ia kuo hilí, ko e ‘aho ni, ‘oku pehe ni. ‘Oku ‘i ai ‘a e *Public Enterprise*, ‘a ia ‘oku na’e ‘i ai ‘a Poasi, pea ‘oku ‘i ai mo e *CEO*, pea ‘oku ‘i ai mo ‘etau Kāpineti, fo’i tolu ko ia ‘osi fe’unga pē ia. Kā toki ‘i ai ha fiema’u fakatekinikale ia ui’i pē tokotaha ia ko ha tekinikale ke ha’u ‘o ki’i ko e hā ‘a eme’a ‘oku ne fiema’u, ‘osi.

Taumu’a Pule’anga ke fakasi’isi’i e fakamole

Ko ia ko e feinga pē ia hotau Pule’angá hou’eiki ke tau ako mei he ngaahi me’a na’e hoko ‘i he kuo hilí, pea tau feinga ke fakatonutonu ki ai, mahalo ‘e ki’i si’isi’i ange ai ‘a e fakamole, mole ke

mama’o ha’aku feinga ke to’o ha mafai, ‘ikai. Ko e anga pē eni ‘a e fokotu’utu’u, ki he anga ko ē ‘etau māfulufuli mai mo e anga ko eni ‘etau hikihiki ki he anga ko ē ‘a e fiema’u ‘a e taimi mo e founa ko ē ‘oku ou tui ‘a e Pule’angá ko e founa totonu eni ke fai.

Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu, ko e *option* pē eni ‘oku ou talaatu, ke tau fili’i pē ‘etautolu, ko e hā ‘a e tokolahi ‘o e fo’i Poate, fili’i pē ‘etautolu, pea kapau ‘oku ‘i ai ha Nōpele, fili mai ‘e he Nōpele, pea kapau ‘oku ‘i ai mo e ‘ū me’a ko eni, fili atu mautilu, mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki ko e kole ē mei Vava’u 16 pea mo ene ngaahi fokotu’u.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ‘e lava keu ki’i tokoni atu kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io me’a mai.

Fakamālō’ia e fokotu’u fakakaukau ke fatu’aki ngaahi liliu ke fakahoko

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea tapu mo e Fale ‘Eiki ni ka u ki’i fakamālō pē au ki he Fakafofonga ‘o Vava’u 16. Ko e kuo ‘osi mahino pē ‘a e faka’amu ‘a e ‘Eiki Palēmia ke fai ‘a e *reform* pē ko e liliu, kā ‘oku ou fakamālō ko e ‘omai ‘a e ngaahi fakakaukau ke lava ke tānaki mai ki he ngaahi tu’unga fakakaukau ke lava ke fatu’aki ‘a e ngaahi liliu ‘e fakahokó. Manatu’i na’e ‘ikai ketau fu’u fakakaukau tautolu ia pē ‘e fai ha reform ki he *Public Enterprise*, kā ko e fu’u kongā lahi ia ‘o e Pule’angá he ko e ngaahi pisinisi lalahi ia, kā ‘oku ou fakamālō ki Vava’u 16 ‘oku ne fakatokanga’i ‘a e fiema’u ke fai ‘a e *reform* ki he ‘elia ko ia kuo ‘osi pehē pē fakakaukau ‘a e tangata’eiki Palēmia, kā ‘oku ne ‘omai ‘a e ngaahi fakakaukau ke tokoni, pea ‘oku ...

<005>

Taimi: 1535-1540

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : ... ko e fakamālō atu kiate koe ‘i he ngaahi fakakaukau ko ē ‘oku ‘omaí, ke tokoni ki he feinga ko ē ‘oku tau fai ke lelei ange, ma’ama’a ange, vave ange e sēvesi mo hotau kāinga. Ko e ki’i me’a pē ia’oku fai ki ai e fakahoha’á, mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Hou’eiki, me’a mai ‘a e Nōpele Fika 1 ‘o Tongatapu.

Poupou ke faka’aonga’i kau Mēmipa Fale Alea ke memipa he ngaahi Poate Pule’anga

Lord Tu’ivakanō : Tapu pē mo e Feitu’u na, Sea, kae ‘uma’ā e Hou’eiki ‘o e Fakataha Kōmiti Kakatō. Sea, ‘oku ou poupou pē ki he me’a ko ena ‘a Vava’u 16. Ko e ‘uluakí pē, ko e fokotu’u foki ko eni ‘a e ngaahi kōsilio ‘a e ngaahi koló. Tau pehē pē, fakatatau pē ki Nu’usila. ‘Oku ‘i ai foki ‘a e tu’unga ‘oku tuku atu ia, pea ‘e makatu’unga mei ai ‘a e sitepu ke ‘alu ai ko ē ki he fili Fale Alea. Pea ‘oku ou tui ko e *training ground* lelei taha eni ki he *local government*, ke fili mai ‘e he ngaahi vāhenga, pē ko ‘etau pehē pē pē ko e fai ha fili, ke fai e tokoni ki ai ‘a e Pule’angá, ke fili mai ‘e he kakaí ha’anau kau Mēmipa ki he Poaté.

‘I he kuo hilí foki, ko e Poate ia na’e meimei ‘i he kau Minisitā pē ia.. Pea ‘i ai foki e taimi, na’e lahi e laulea ‘i he ngaahi ‘aho ko iá. Kuo ‘ikai ke to e fiema’u ke kau ha Minisitā ki ha Poate,

koe'uhí he kuo nau 'osi 'i ai honau ngaahi vāhenga mo e hā, mo e hā fua. 'O faifai pē, pea ko eni kuo tuku atu e kau Minisitā. Ka ko e toe founa e tahá. Ko e tu'u ko ē he taimi ni, hangē ko e kau Fakafofonga, sai pē e kau Minisitā, ko e kau tēpile ko e mo e tēpile ko eni. 'Oku tonu ke to e fai hano fakakaukau'i ke nau kau ki he Poaté. He ko e lahi ko ē 'a e alea'i e ngaahi me'a 'i he Fale Aleá, 'oku tonu ke 'i ai 'etau Fakafofonga 'e lava ke tokoni ki hono fakama'ala'ala e ngaahi me'a ko ē 'oku 'ikai ke lave'i 'e he toengá. Kapau te mou fakakaukau, koe'uhi ko e ta'u ni, fo'i māhina pē e 2 kuo tau Fale Alea aí. Ko e hā e me'a 'oku hoko ki he ngaahi toenga 'o e mahina 'oku tonu ke fai ai 'a e Fale Aleá. Ko e ha 'a e me'a 'oku tonu ke hoko he taimi 'oku 'ikai fai ai e Fale Alea. 'Oku tau ngāue, tau vahe ta'engāue. Pea lele e ngaahi Poate, 'oku 'i ai e kau Mēmipa 'oku nau 'i he Poate. Koe'uhí he 'e lōloa kapau he 'ikai ke tau kau 'a e, ko e me'a pē ia 'a e Pule'angá, ko e fokotu'u fakakaukau pē. Koe'uhí he ko e taha ia e ngaahi me'a 'i he kuohilí, na'e kau e kau Minisitā ki he ngaahi Poate, he ko e fai mai ko ē e lipooti mai ki Fale Alea mo e me'á, 'oku tonu ke lave'i, ke mea'i 'e he kau Minisitā, 'a e me'a fekau'aki pea mo e Poate ko iá.

Kaikehe, ka na'e ha'u, kuo liliu e me'á he taimi ni, ko e 'uhingá pē he 'oku 'ikai ke to e fiema'u, pea 'oku ou tui 'oku taau pē he taimi ni, ke ha'u. Ko e *political reform* he taimi ni, kuo tau liliu, pea 'oku tonu ke 'oua 'e to e kau mai e kau Minisitā, ka ko eni ko e kau Fakafofonga eni, ko kimoutolu, 'oku tonu pē ke tau to e fakakaukau'i, he ko e fili mai ia 'a e kakaí. Pea kapau 'e lava ke kau atu e kau Fakafofongá ki ha Poaté, pea 'oku ou tui, he koe'uhí 'oku 'ikai ke tau fu'u taimi lahi kitautolu ia 'i Fale Alea. 'I he anga 'etau sio ki aí. Ko e fokotu'u pē, pou pou, tokoni pē.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea, ka u ki'i tokoni pē ki he Nōpelé.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō, Nōpele Fika 1 'o Tongatapu. Ko e tokoni ena, Minisitā. Me'a mai koe, Minisitā Polisi.

Pou pou ke fili mei Fale Alea kau memipa Poate he ko e Fale eni taliui ki he kakai

'Eiki Minisitā Polisi : 'E Sea, tapu ki he Feitu'u na, pea pehē ki he Kōmiti Kakatō. Ko e fakakaukau e na'a ku fokotu'u atú, Sea. Na'a ku fokotu'u atú, ko hono 'uhingá ke lava ke faka'aonga'i 'a e ongo tēpile ko 'eni ki he ngāue ko iá, Sea, he ko e ongo uma ngāue ko ē 'oku 'i he Pule'angá, ko e ngaahi Potungāue, pē *Ministries*, mo e ngaahi Poate. Mahalo 'oku 16 mahalo, pē ko hono fakatahataha'i, 'oku feinga ke fakamā'opo'opo mai he taimi ni, 'Oku 'alu ia 'o fu'u lahi, 'o hangē pē ia ha fo'i Pule'anga makehe 'aupito 'aupito pē ia, mo hono pa'anga, Sea, kae lava ke 'i ai ha ni'ihi he ongo tēpile ko eni 'a e Kakaí, mo e Hou'eiki Nōpelé, ke fai fatongia ai pea lipooti mai ki heni, he ko e Fale eni 'oku taliui ko ē ki he kakaí, Sea. 'Oku mo'oni pē 'a e ni'ihi kehe, ka 'e lava pē 'o ki'i haea ha ni'ihi fakatekinikale, taukei fakatekinikale. Ka 'i he tō 'a e la'á, ko e Fale eni ko ē 'oku ha'u 'a e fiema'u 'a e kakaí ki ai, ko e Fale eni 'oku nau tangi mai ki aí. Ko e Fale eni ko ē 'oku tau taliui kia kinautolu, pea fili kitautolu kitu'a mo fili mai 'o fakatatau ki he fiema'u 'a e kakaí. Pea 'oku ou pehē 'e au, Sea, 'oku mo'oni pē 'oku 'i ai e ngafa tānaki pa'anga 'a e ngaahi Poate. Mo'oni 'aupito 'oku pau ke nau tupu ko e ...

<006>

Taimi: 1540-1545

'Eiki Minisitā Polisi : ‘uhinga eni ko ē ‘oku ‘ave ai kimu’, ke hangē ha *halfway house* ‘e Sea, ‘o pau ke tānaki pa’anga, pea taimi tau pē, pau pē ke kei taliui ki he Pule'angá ko e ngaahi Poate ‘a e Pule'angá.

Fiema’u ‘oua tō fakamamafa ki he tanaki \$ kae fakalelei’i mo e sevesi

Ka ‘oku mou mea’i Hou'eiki, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi Poate ia ‘e ni’ihi ‘oku *monopoly*. ‘Oku ‘ikai ke nau to e lava ‘o fe’au’auhi, pea ‘oku fiema’u ia ke sai ‘enau sēvesi ki he kakaí. Kau ai ‘a mala’e vakapuna, kau ai ‘a uafu, ko e ‘uhilá. Ko e ngaahi feitu’u pehē Sea, ko ‘ene a’u ko ia ki tu’unga ko kinautolu pē ‘oku nau fakalele ‘a e sēvesi ko ení, he ‘ikai ke tau tō ‘etau fakamamafá he tānaki 'ata'atā pē ‘o e pa’angá. Ka ‘e fiema’u foki ke sai ‘a e sēvesi, he ‘oku ‘ikai ke to e lava ‘a e kakaí ia ‘o fili, ke ō ki ha kautaha kehe, ke ma’u mai ‘a e sēvesi ko iá meia kinautolu. ‘Oku pule’i tafataha pē ia mei he ngaahi kautaha ko iá.

‘Oku ou pou pou atu ki he fokotu’u ko ia ‘oku fakamalanga’i mai ‘e he 'Eiki Nōpelé, ko e ngaahi fakakaukau ia. ‘Oku ou fokotu’u atu pē Sea, ko e fakakaukau kuo ‘omai ‘e Fakafofonga ko eni ‘o Vava'u 16, ‘oku ‘uhinga ia Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku totonu ke fai ki he ngaahi Poaté. Ko e fakakaukau ma’olunga ia ko ē ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofongá. Ko e kolé pē Sea, ke tukumai ki he Pule'angá, kae toki fai hano fakakaukau’i pē ko fē ‘a e *formula* totonu tahá, pea fakafoki mai pē ki he Fale Aleá. Mālō ‘aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Hou'eiki, kuo u tui kuo mou laumālie lelei ki ai. Tau tali e kole ‘a Vava'u 16, pea ‘oku ou tui ‘ou fiema’u pē ‘e he Hou'eiki Fakafofonga Nōpele ‘o 11, ke ne to e me’a mai. Me’a mai 'Eiki Nōpele.

Fokotu’u tuku ki he Pule’anga ke nau fakakaukau fekau’aki mo e Fokotu’u Tu’utu’uni

Tēvita Lavemaau : Sea ki’i faingamalie. Tapu pea mo e 'Eiki Seá, pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Falé 'Eiki Sea. Fakamālō heni ki he Fakafofonga 16 he ‘omai ‘a e fakakaukau ko ení 'Eiki Sea. Ko u tui na’e ‘i ai ‘a e malanga mālie he uike kuo ‘osí, na’e fai ‘e he Sea ‘o e Fale Alea. Ko e ‘uhingá ko e fakakaukau ko ia ke to e tuku kitu’á. Ko u tui ko e Falé ni, kuo ‘osi fai ‘e he kakaí ‘enau fai tu’utu’uní. Ko e tu’u ko ia ‘etau Laó he taimí ní, ‘oku fakangatangata pē ki tu’a, ‘a ia ‘oku ‘ikai ke ‘atā ‘a e Hou'eiki Minisitā, pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá, ke nau kau ki he Poaté. Ko e anga ia ‘o e fakakaukau he ‘aho ko iá, hangē pē ko e me’a ko ia ‘a e Fakafofonga Fika 1 ‘o e Hou'eiki Nōpelé. Na’e mēmipa pē foki ‘a e Hou'eiki Minisitā ia he ngaahi Poaté, ‘i he ‘uhinga lelei ko e sino faka-Pule'anga eni ‘oku hangē pē ha Potungāué, pea ‘oku nau tali ui ki he kakaí ‘o e fonuá, ke fakahoko ‘a e ngaahi sēvesi mahu’inga, pea tautautefito ki he ngaahi ‘elia ko ē ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha sino makehe, te ne fakahoko ‘a e ngaahi fatongia ko iá, ‘o hangē ko ia na’e me’a ki ai ‘a e Minisitā Polisi. Ko u tui ko e fakakaukau ko eni ki he ... mo e ngaahi liliu na’a tau fou mai aí, he tataki mai ki he *Public Enterprise*, na’e ‘ai foki ‘o tu’uaki ‘a e kau Talēkitá, pea tala pea mo e ngaahi mala’e, ‘oku fiema’u ‘a e kau Talēkitá ke nau tohi ki ai, kapau ‘oku nau tokanga ki he ngaahi lakanga ko eni.

Ko e pehē ko ia ke toko 50 mei he kakaí 'Eiki Sea, ko u pehē ‘oku fu’u tokolahi ia. ‘Oku ou pehē ‘e fakapotopoto ange, tau tuku ki he Tēpile ‘a e Pule'angá ke nau fakakaukau’i fakalelei ‘a e kupu’i Laó. He ko u tui ...

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Fakafofonga, ko ho’o ‘uhingá ko e ‘omai ‘a e toko 50 ? Pē ko e peseti ‘e 50?

Tēvita Lavemaau : Peseti ‘e 50.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia.

Tēvita Lavemaau : ‘Oku ou pehē ke tuku pē ki he Tēpile ‘a e Hou'eiki Minisitā, he ‘oku lolotonga fai ‘enau hanga ‘o ovaholo ‘a e fu’u mīsini. Mou me’a atu ki he ngaahi fofonga ko eni ‘o e Hou'eiki Minisitā ‘oku nau vēkevēke ke veteki ‘a e fu’u mīsini kae fa’u fo’ou. ‘Oku tau ‘amanaki lelei, ko e ‘osi ange ‘a e veteki, ‘oku kia atú ‘oku lele kimu’a, ka ‘oku ‘ikai ke holomui mai ia ‘o lavea ha taha ai. Ka ko ia ‘oku ou pou pou ki he ... ka ‘oku mahu’inga foki. ‘Oku mahu’inga, he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ‘elia mavahe ia, ‘oku fiema’u ia ki he kau Talēkitá ‘oku ‘i ai ‘enau taukei ai. Te u pehē pē fakatātā hangē ko e Poate ki he Taulangá, ‘oku fiema’u ke ‘i ai ha taha ‘oku ‘i ai ha’ane tikite ‘eikivaka, ‘enisinia ki tahi, ‘i ai ha’ane taukei faka’ekonōmika, fakatauhi tohi. Fiema’u ke ‘i ai ha taha ‘oku ‘i ai ha’ane ‘ilo fakalao he ko e ngaahi me’a ia ‘oku fekau’aki hangatonu mo hono fakalele ha pisinisi.

Ko ia Sea ‘oku ‘ikai ke u toe fakamālō fakalōloa, ko u pou pou atu, ka ko u kole atu pē ki he Fakafofonga Vava’ú, tau tali fakalūkufua pē kae tuku ki he Pule’angá, ke nau fakakaukau’i fakalūkufua. ‘Oua te tau tuhu fika atu, he ‘oku mahu’inga pē ia ke vahevahe lelei..

<008>

Taimi: 1545-1550

Tēvita Lavemaau : ‘i ai pē hono to’o mai e kakai ko eni ‘o kau ai e Fale. Mālō ‘Eiki Sea e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki. Ko e ngaahi me’a kotoa ko eni ‘oku mou me’a ‘aki ‘ikai pē ke to e ‘i ai ha me’a kehe. Pea ko u tui ko e, kuo mahino ki he motu’a ni ‘a e ngaahi me’a ko ia ‘oku mou ‘omai ka kapau pē ‘oku to e ‘i ai ha me’a fo’ou ki ha’amou me’a mai kau ‘oatu pē, ‘e Fakafofonga 11 ‘oku ‘ikai ko e veteki e fu’u mīsini. Ko e ngaahi *vault* pē ‘oku ‘alu ki ha feitu’u pea *stop*. Pea mo ha ngaahi paipa ‘oku hala hono huka pea fakahanga ki ha feitu’u, kae me’a mai e Minisitā ‘o e Fonua. Me’a mai. Fiefia ke ongona ki he me’a e tangata’eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fonua: Mālō Sea. Sea ko e tu’u pē ko e pou pou atu ki he Vava’u 16 ‘ene me’a mai. Ka ko e anga pē Sea e fokotu’u atu. Ko e hā hano kovi kapau ‘oku kau e *widower* ai. ‘Oua ‘ai pē *widow* ko e motu’a ni ko e *widower* ... ke kau ai, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘e Nōpele ‘o ‘Eua ka nau lave’i ko e me’a eni ‘oku me’a mai ‘aki he Minisitā ko u tali ai pē ‘e au ‘etau fokotu’u ko ‘eni. Me’a mai Nōpele ‘Eua.

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ko e fakakaukau ko ē ‘a e motu’a ni ia ‘Eiki Sea ki he fokotu’u ko ‘eni. ‘Oku faka’ofa’ofa pē ia Sea ka ko e hala fononga ko eni ‘Eiki Sea ne ‘osi fou ai e fonua. Ka ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ke hangē ko eni ko e fokotu’u mai mei he kau Minisitā ke tukuange ki he Pule’anga ke to e fakakaukau’i. Ko ‘eku tui ‘oku lolotonga

lelei pē founa ko ē he ‘aho ni he ‘oku lolotonga fili pē ia mei tu’a ‘a e kau mēmipa. Pea ‘oku fili pē ia ‘e he Palēmia ‘i he fakamafai ‘i he Kapineti. Ka koe’uhī kapau he koe’uhī he ‘oku ‘ikai , ‘oku ‘ikai ke u fu’u tui ...

Eiki Minisitā Polisi: Fakatonutonu atu pē Sea fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu ē ‘Eiki Nōpele. Me’a mai Minisitā Polisi.

Eiki Minisitā Polisi: Ko e kau Talēkita Poate ko ē ‘a e Poate ‘a e Pule’anga ‘oku ‘ikai ke fili he Palēmia ‘oku fili ia ‘e he Minisitā ko ē *Public Enterprise* pea toki ‘omai ki he Kapineti ‘oku ‘ikai ke pehē ke fili ‘e he Palēmia. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Tui ka ‘oku palopalema founa fili mēmipa Poate lolotonga pea fai hano saupulu

Lord Nuku: Mālō Sea. Ko u fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā Polisi he ‘uhī he’ene fakatonutonu mai e fo’i me’a ko ia. Ka koe’uhī ‘oku fili pē ia pea ‘omai pē ia ki he Kapineti ke to e fakamafai’i ‘a e fili ko ia Sea. Ka ko e, kapau leva ‘oku pehē ‘e he Pule’anga ‘oku ai ha palopalema ke to e fakalelei’i ke fakafoki ‘a e founa fili ‘Eiki Sea ka ko e anga ko ē ‘eku fakakaukau ‘a’aku ia ‘Eiki Sea ‘oku ou fakakaukau au ko hono fili ko ē ‘a eni ko ē he ‘Eiki Minisitā he taimi ni kapau ko e ‘Eiki Minisitā, kapau kuo ‘i ai ha palopalema ‘i he’ene fili pē ‘oku palopalema e ‘ū poate, pea ‘oku tonu leva ke fakakaukau’i ke to e fai e saupulu ko eni ‘Eiki Sea. Ka ko u, ko e anga ia ‘eku fakakaukau ko ē ki ai he koe’uhī ‘Eiki Sea he na’e hangē ko e me’a kuo ‘osi fai ki ai ‘a e ‘ū malanga ko e poate ko e koloa ko e koloa ‘a e Pule’anga, pēseti ‘e 100. Pea na’e ‘i ai kotoa pē kau Minisitā pea ‘i ai pē mo e kau taukei he fonua. Pea fai e fokotu’utu’u ‘o pehē, ‘uhī ‘oku meimei fepakipaki honau ngaahi fatongia ‘uhī ko e Minisitā pea to e ‘alu ‘o faitu’utu’uni he poate pea fononga mai ai pea tuku atu leva ki tu’a e Hou’eiki Minisitā, ka tau hiki mai ki he founa ko eni. ‘A ia ko ‘eku tui ‘Eiki Sea ko e founa ko eni na’a tau fakakaukau ko ē ke tau hiki mai ko eni ki ai ko e lelei taha ia te tau ala hala fononga ai Sea.

Tui laka he peseti 50 fili kakai kau memipa ki he Poate Pule’anga

Ka ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia kapau ‘oku ‘i ai leva ha palopalema pea ‘oku tonu pē ke mea’i ho Fale Sea kapau ‘e to e fai ha liliu, ki he fokotu’u ko ‘eni lolotonga ‘oku ou tui ‘oku kei, ‘oku ma’u pē ‘e he ‘Eiki Minisitā e taukei pea ‘oku ‘atā pē ‘ū vahefonua kotoa. Ko u tui ‘oku ‘ova ia he pēseti ‘e 50 he taimi ni ‘oku fili pea mei tu’a tukukehe kapau ‘oku hala ‘eku fakakaukau ‘Eiki Minisitā ‘uhī ‘oku ‘ikai ke ‘i heni e ‘Eiki Minisitā ko eni ko ē ko ē ‘o e Ngaahi Poate ‘a e Pule’anga ka koe’uhī ‘oku ‘i ai pē Minisitā heni ‘oku ‘i ai pē ‘ene taukei na’e ‘i ai. Ka ko ‘eku tui ‘oku kei fai pē falala ki he ‘Eiki Minisitā pea kapau leva, he ‘oku līpooti mai pē ‘a e ‘ū poate. Ka ko ‘eku tui ‘oku ‘ova he pēseti ‘e 50 ‘oku fili ia pea mei he kakai ‘o e fonua. Ko ‘eku anga pē ‘eku ...

<009>

Taimi: 1550 – 1555

Lord Nuku: .. ku fie’ilo pē felāve’i pē ‘Eiki Minisitā pē ‘oku tonu ia pē ‘oku hala Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me’a mai Minisitā MEIDECC.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea. Tapu ki he Seá kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakatō. Sea fakamālō atu he faingamālie. Ko 'etau talanoa foki ko ē ki he fili ko ē 'o e ngaahi poaté, 'oku fili kotoa pē ia mei tu'a peseti 'e 100 mei tu'a. Kapau te tau fakatotolo he taimi ni mahalo 'a e kau poate he taimi ní, mahalo 'oku 'osi 'ova ia he peseti 'e 50 e kau Vava'ú mo e kau Ha'apai mo e kau 'Euá. 'A ia ko e me'a ko eni 'oku loto ki ai 'a Vava'u 16 'oku 'osi loto pē ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ko e 'uhinga ia 'oku kole atu ai ke tuku maí he na'e fai pē foki 'emau ki'i *reform* ki ai he lele mai ko eni he kamata'anga 'o e Pule'angá kuo'osí ka ko u tui 'oku 'ikai ke kovi kapau te tau sio 'oku ala to e fai pē ha ngāue ki ai. Pea mo'oni 'aupito 'a e me'a 'a e Seá he uike kuo'osí ki aí. Ko e kau Fakafofonga foki tautolu 'o e kakaí. Ko e le'o ko ē 'o e kakaí 'oku 'omi kia tautolu pea 'oku tukuange ki'i fo'i faingamālie ki he Minisitā mo e Kapinetí ke fili he 'oku 'i ai e ngaahi tu'utu'uni ia 'a e laó. Ko e palopalema foki ko ē me'á ia ko e laó ia 'oku tu'utu'uni kuo pau ke, 'a ia ko e fo'i taumu'á ia 'o e ngaahi poaté, pau ke fakalele fakapisinisi peseti 'e 100 hangē pē ko hano fakalele ha *private business*. Pea 'oku pau ke kia'i e me'a kotoa pē ia ke fakapisinisi he taimi ni. Tau toki sio tautolu ko e, pē te tau kei lele'aki e lao ko iá pē 'e liliu. He ka 'i ai ha liliu ki he fa'unga 'o e poaté, ko e liliu 'o e laó. Ko e lele ko ia 'a e poaté he taimi ní pea hangē ko e me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'akí mo e ngaahi fakakaukau lelei ko eni, 'oku fakatatau pē ia ki he fiema'u ko eni 'a e laó 'o fakatatau ki ai.

Ka ko u poupou atu pē au Sea he ko e 'uhinga foki hono to'o ko ē 'o e ngaahi sino ko eni ki he poaté, ke to'o ia pea mei he kavenga ko ia 'o e patiseti 'a e Pule'angá, 'ikai ke 'i ai ha silini ia 'a e Pule'angá ke kei patiseti'aki kinautolu. Pea nau o 'o fakalele ngaahi pisinisi, 'a e ngaahi poaté 'o ma'u ai pē seniti ke fakalele'aki kinautolu mo hokohoko atu 'aki 'a e faifatongia ki he fonuá, fai fatongia lelei ki he fonuá. Kapau 'oku 'i ai ha me'a ia 'oku palopalema, he ko e fili foki ko ia e kau poaté 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e peseti 'e 100 Sea. 'Oku fai e falala 'a e Minisitā pea mo e Kapinetí, ko e mātu'a eni 'oku tau pehē 'oku tau falala ki ai 'oku nau ma'u e ngaahi taukei kehekehe pea 'atu ke nau fakalele. Pea kapau 'oku 'ikai nau fakalele fakalelei, ka ko e falala na'e fai kia kinautolu. Pea ko e me'a ia 'a e Pule'angá ke fetongi e kau poate ko iá 'o fakatatau ki he ngaahi *service* ko ē 'oku fiema'u 'e he kakaí. Ka 'oku pehē Sea. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e peseti 'e 100 he 'e foki pē ia pē 'oku fēfē 'a e tokotaha ko ē na'e filí. Me'a foki 'e taha 'oku 'ikai ke tau lava 'etautolu ia 'o tala he taimi ko ē 'initaviú mo tau sio ai ki he 'ū taukeí, 'a e 'ulungaanga ko ē tokotaha ko iá. Ta ko ē ko e tama ia 'oku malimali mai pē he'ene hanga maí pea 'ikai ke malimali mai he taimi 'oku sītu'a aí.

Fokotu'u tukuange ki he Pule'anga hono fakakaukau 'isiu ki he mēmipa Poate

Kaekehe, ka ko e anga ia 'o e fakakaukau pea ko e me'a ia ko u sai'ia ai he fokotu'u ko ē 'a Vava'u 16, ke tuku mai ki he Pule'angá ke fai ha sio he 'oku fekaukau'aki e 'ū laó pea 'oku lahi hono ngaahi 'elemēniti 'ona ia. He 'oku mo'oni 'aupito e me'a na'e me'a'aki 'e he Hou'eiki. Na'e fulifulihi mai eni ia mei mu'a. Pea ko e tu'unga ko ē 'oku a'u he taimi ni ki aí, ko e anga ē fakamatala ko ē 'a e kau taukei mei he ngaahi sino fakapule'anga ko ē 'oku tau kole tokoni kia kinautolú. Matamata ko Tonga ni 'oku kau ia he tu'ukimu'a taha ko ē hono fakalele 'i he founga

ko eni he taimi ní. Kae fai ha ngāue ki ai, kapau tau sio ‘oku to e ‘i ai pē ha founa ia ‘e lava tokoni ange ke fakahoko lelei ai ‘e he ngaahi poaté honau ngaahi fatongiá ke vave mo lelei ange ki he kakai ‘o e fonuá, me’a pē ia ‘a e Fale ni pea mo e Pule’angá ke tau liliu ‘o fakatatau ki ai. Ka ko u poupou atu Sea ki he loto ‘o Vava’u 16 ke tuku mai ki he Pule’angá ke nau sio kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi founa kae toki fakafoki mai. Mālō ‘aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki. Me’a mai Nōpele ‘Eua.

Lord Nuku: Sea, koe’uhi foki ko e fokotu’ú ke peseti ‘e, ke fili mai e peseti ‘e 50, ka ko e me’a ko ē ‘oku me’a, ‘a ē ko ē ‘oku fakahoko mai ko ē pea mei taumu’á, ‘oku lolotonga peseti ‘e 100. ‘Oku ‘ikai ke u tui au ia ke to e fakafoki mai e ‘ū lakanga ko ení ‘Eiki Sea, ka tau ka pehē ke fakafoki mai e peseti ‘e 50 ke to e fakafoki mai ki he Fale ni pē ko e Hou’eiki Kapinetí he kuo tau ‘osi mavahe mei ai Sea. Ka ko ‘eku, kapau leva ‘e peseti ‘e 50, ‘a ia ko e fili ko ē mei tu’a he taimi ní ‘oku peseti ‘e 100, ka ko ‘eku, me’a ia ko ē ‘oku fai ki ai e hoha’á ‘Eiki Sea, ko e fakakaukaú, pē ‘e to e fakafoki mai e peseti ‘e 50 ‘e tahá ia, koe’uhí ko ‘eku fehu’i pē ki he 16, ke fakafoki mai ia ki Fale ni pē ko e. Ka ko u tui ko ‘ene peseti ‘e 100 ko ē hono fili mei tu’a ‘e he kakaí ‘Eiki Sea, ko u tui ko e lelei tahá ia he taimi ní. Ka ‘oku, he ‘uhí ‘oku ‘i ai pē lao kapau he ‘ikai ke lava, ‘oku to e lava pē ‘e he Pule’angá ke fakalelei’i ‘i ha ngaahi tōnounou. Ko e anga ia e fakakaukaú ‘Eiki Sea,

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Nōpele.

‘Ikai poupoua ke fili kau mēmipa Poate mei he Fale Alea

Lord Nuku: Ko e ‘ai ko ē ke peseti ‘e 50 ....

<001>

Taimi: 1555-1600

Lord Nuku: ... ko e pēseti ‘e 50 e 1000 ‘ikai fu’u mähino kiate au pē ‘e fili mei fē pē fili pē ia mei he Hou’eiki Pule’anga pē ‘omai ki Fale Alea ni. Kapau ‘e ‘omai, kapau ko e ‘uhinga ia e fokotu’u ke ‘omai e pēseti ‘e 50 ki Fale Alea ni ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke u tui ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Sai pē.

Lord Nuku: Ko u tui pē ki he lao lolotonga Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Sai pē Nōpele ‘Eua.

Sāmiu Vaipulu: Sea ka u ki’i fakahoha’a atu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ave ai ki he Pule’anga ke nau fakakaukau ki ai ko e hā e me’a ‘oku nau fokotu’u mai ke tau fakahoko pea tau fiamālie ki ai ‘etau loto ki ai.

Sāmiu Vaipulu: Fakahoha’a atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Te mou to e me'a mai ?

Sāmiu Vaipulu: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Vava'u 15.

Fokotu'u ke

Sāmiu Vaipulu: Mālō 'Eiki Sea. Fakatapu atu ki he Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea ko e fakakaukau ni 'Eiki Sea ki he 'amanaki ko ē ke 'ave ki he Pule'anga 'oatu ai mo ha kole 'a ho'o Fale 'Eiki Sea. Ke fakakau mu'a he lao fakafo'ou kapau 'e 'i ai ha me'a 'e fēhalaaki he poate 'o mole pē ko ha tu'utu'uni, fua kātoa he 'e kau mēmipa poate 'a e fēhalaaki ko ia. Ke kau ia 'i he lao Sea koe'uhī ko e ngaahi a'usia kuo tau 'osi a'u ki ai mei he kuohili 'omai ke fakakau ia 'i he ngaahi fatongia pea mo e ngaahi me'a ko ia ko ē ke fua 'e he kau mēmipa poate. He 'oku 'i ai 'a e tui ia 'Eiki Sea hangē ko e taimi ni 'oku 'i ai e taimi 'e taha ia 'oku tau vakai ko ē ki he poate 'oku nau feinga taha pē nautolu ki he pisinisi ka na'e 'uhinga foki ke tokoni ki he kakai. Pea kapau leva te nau fu'u aafe 'o tokanga ki he kakai 'e mate pisinisi pea ko nautolu te nau fua 'a hono kanongatāmaki ko ē 'o e ngāue hala pē ko e ngāue kovi 'e fai 'e he poate ko iā takitaha 'Eiki Sea. Ko e fokotu'u pē ia 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Sāmiu Vaipulu: Tuku ia pē ia ki he Pule'anga kae kole fakakau mei ai ko e fatongia ia 'o e mēmipa poate ka fēhalaaki ha me'a fua 'e ia e hia 'a māmani. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Vava'u 16 mālō Vava'u 15.

'Akosita Lavulau: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea pehē 'eku fakatapu heni ki he Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato. Ka ko u faka'amu pē Sea ke u ki'i fakama'ala'ala nounou pē.

Ko e me'a ko eni ko ē ki he pēseti 'e 50 na'e 'uhinga e fokotu'u Sea ki ha ni'ihi 'oku nofo pea mo e kakai 'i he ngaahi 'otu motu 'o fakatātā 'aki pē eni Sea. 'I he lolotonga ni Sea ko u tui pē 'oku mou mea'i kotoa pē 'a e palopalema ko eni ko ē 'oku hoko ko eni ko ē fēkau'aki ko ē pea mo e tau kautaha vakatahi. 'A ia ko e 'ū ngaahi faitu'utu'uni ia 'a e, faka'apa'apa lahi 'aupito ki he kau mēmipa ko eni ko ē he ngaahi poate Sea mo e ngaahi fokotu'utu'u mo e ngaahi tu'utu'uni na'e fakahoko. Ka ko u tui Sea ko e ngaahi tu'utu'uni kotoa pē 'oku fakahoko 'oku 'i ai e ngaahi uēsia ai ki he kakai. Pea ko e 'uhinga ia nau feinga ke fai ha fa'ahinga fokotu'u ke tokoni ki he ngaahi fokotu'utu'u ko eni. Ka ko e fakatātā pē eni Sea hangē ko e tau vaka ko eni ko ē ko e 'Otuanga'ofa. 'I he taimi ni Sea 'oku lolotonga malu'i 'a e nō na'e nō e fu'u vaka ko eni ko ē ko e Tongiaki 'aki e 'Otuanga'ofa. Ka 'i ai ha me'a hoko Sea ki he nō ko eni 'e lava ke mole ai pē 'a e 'Otuanga'ofa ia he taimi ni pea faka'ofa leva e kakai. Taha ia.

Ua, ko e māketi 'i Vava'u Sea. Ko 'emau māketi ko eni ko ē 'i Vava'u 'i he lolotonga ni 'oku 'i he malumalu ia 'a e māketi ko eni ko ē 'i Tongatapu ni. Pea ko e māketi ko eni ko ē 'i Tongatapu ni Sea 'oku nau lolotonga tā nō nautolu ia. 'Ikai ke tā nō e māketi ia 'a Vava'u. Pea ka 'i ai ha me'a 'e hoko Sea 'e 'i ai, pau ke 'i ai ha ngaahi uēsia ia hoko ki he māketi ko eni ko ē 'i Vava'u.

Ka 'i he taimi tatau Sea neongo 'oku 'i ai 'a e kau mēmipa he ngaahi poate māketi 'i Tonga ni ka 'oku 'ikai ke nau si'i mea'i nautolu ia 'a e faingata'a'ia 'a e kakai 'i Vava'u 'i he'enua ō ko eni ko ē ki he māketi he 'aho kotoa pē. 'Uha mo e la'ā 'oku nau, kuo si'isi'i 'aupito e māketi ia ki he kakai. Pea kuo nau tā'utu nautolu 'i tu'a Sea 'i he la'ā pea mo e 'uha 'o fakatau ai nau ngaahi me'akai mo e tokonaki mo e ngaahi me'a ko ia. Ka 'oku 'ikai foki ke mea'i ia he ni'ihi ko eni ko ē kau Mēmipa he 'oku nau 'i heni nautolu ia nau me'a nautolu 'i Tongatapu ni kae faka'ofa e kakai ia 'i Vava'u.

Ko e anga pē ia e fokotu'u Sea ka ko u faka'amu pē Sea ke tuku ...

<002>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Minisitā Fakalotofonua: .... Tukuange mu'a ki he Pule'anga he ko e fakakau ē. Tuku atu ki he Pule'anga na'a 'i ai ha ki'i tokoni atu pē ko ha ki'i fakakaukau tokoni atu ki he anga 'enua fokotu'utu'u fo'ou ko eni ki he 'enua ngaahi Poate ko eni 'a e Pule'anga. Ka ko e 'uhinga pē eni Sea. Neongo ko e kau Vava'u mo e kau Niua mo e Ha'apai mo 'Eua 'oku nau lolotonga kau ka 'oku 'ikai ke au me'a nautolu 'i motu mo e kakai ke nau 'ilo'i 'a e faingata'a'ia 'oku uesia ai 'a e kakai. 'A ia Sea, ko e anga pē ia 'a e fokotu'u ke tuku atu mu'a ki he Pule'anga ke nau toki faitu'utu'uni kinautolu ia, he ko e fakakaukau ē. Ka ko u tui pē 'e fai tu'utu'uni 'a e Pule'anga ki ha me'a 'e lelei fakalukufua ma'a e kakai 'o e fonua. Kae tautautefito kia kitautolu ko eni pea meihe ngaahi 'otu motu Ko u fokotu'u atu Sea!

Sea Kōmiti Kakato Mālō Hou'eiki! Ko e ngaahi feme'a'aki ē kuo mou laumalie ki ai. Mou mea'i, tau tuku ati 'a e Fokotu'u ko eni , hangē ko e me'a na'e fakamalanga ki ai 'a e Fakafofonga 16 ki he Pule'anga ke nau fakahoko 'a e ngaahi Fokotu'utu'u 'oku toe *fair* ki he ngaahi fiema'u 'a e ngaahi 'otu motu mei tahi.

Tau hoko atu ki he Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 20, 2018 ke hoko 'a Vava'u ko e sone fefakatau'aki tau'ataina faka'ikonomika makehe. 'E Vava'u 15? Me'a mai.

'E Kalake! Kātaki 'o ki'i lau'i mai 'a e Fokotu'u Tu'utu'uni ko eni ka tau toki fakaongoongo ai ki he 15.

Sāmiu Vaipulu: Tau taimi Sea!

Sea Kōmiti Kakato: Pēi me'a mai koe! Kalake! Kātaki 'o lau'i mai ē? Ka tau toki miniti pē 'e tolu. Hangē ko e me'a ko ē na'e fakamalanga ki ai 'a e Fakafofonga 16 ki he Pule'anga. Ke nau fakahoko 'a e ngaahi Fokotu'utu'u 'oku to e *fair* ange ki he ngaahi fiema'u 'a e ngaahi 'otu motu mei tahi.

Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 20/2018

Tau hoko atu ki he Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 20/2018, ke hoko 'a Vava'u ko e sone fefakatau'aki tau'ataina faka'ikonomika makehe. 'E Vava'u 15! Me'a mai!

‘E Kalake! Kātaki ‘o ki’i lau’i mai ‘a e ki’i Fokotu’u Tu’utu’uni ko eni. Ka tau toki fakaongoongo ai kia 15.

Sāmiu Vaipulu: Ko ‘etau taimi Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Pe’i me’a mai ka tau ...Me’a mai koe! Kalake! Kātaki ‘o lau’i mai e ki’i Fokotu’u Tu’utu’uni ko eni. Miniti pē ‘e 3 ka tau toki fakaongoongo ai kia 15.

Sāmiu Vaipulu: Ko ‘etau taimi Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Pē’i me’a mai ka tau toki....Me’a mai koe! Kalake! Kātaki ‘o ki’i lau’i mai ē? Kalake miniti pē ‘e tolu... Me’a mai koe ‘e 15 ‘o ‘omai ho’o faka’amu ‘au koe ke ke me’a mo e kau Hou’eiki ‘o me’a ki ai ke nau toki me’a mai ‘apongipongi kuo maau malie.

Sāmiu Vaipulu: Sea ko u kole atu ke tau toki kamata mu’a ‘auhu koe’uhi ke maau ‘a e me’a ko ē kae toki fai hano lau. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki kātaki ‘o tui ho’omou kote. Tau **Liliu ‘o Fale Alea.**

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kole atu ki he Fakafofonga Ha’apai 13 Sea e Kōmiti Kakato ke lipooti mai ki he Fale.

Sea Kōmiti Kakato: Tapu mo e Sea e Fale Alea, tapu mo e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale ‘Eiki ni, ‘Eiki Sea mālō mu’a e kei ma’u ivi e Feitu’u na ke fakahoko hotau ngaahi fatongia. ‘Eiki Sea ko e lipooti mei he motu’a ni kae ‘umaā ‘a e Kōmiti Kakato mo e ngafa ne tuku mai kiate kimautolu ko e Fokotu’u Tu’utu’uni ‘a Vava’u 16 fekau’aki mo e ngaahi kole ki he Poate á e Pule’anga ‘oku tali ia he loto ‘a e Falé ke ‘ave ki he Pule’anga ke fakahoko ki ai ‘enau fokotu’utu’u pea toki lipooti mai. ‘Eiki Sea ko e ki’i ngāue pe ia na’e lava ‘o fakahoko ‘i he ‘aho ni. Fokotu’u atu mālō.

Pāloti’i ‘o tali Fokotu’u Tu’utu’uni fekau’aki mo e mēmipa Poate

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti ko ia ‘oku loto ki he fokotu’u na’e tukumai ki he Kōmiti Kakato fekau’aki mo e fili ‘e he kakai peseti ‘e 50 ke kau he kau mēmipa Poate, kātaki ó hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Tevita Lavemaau, Sāmiu Vaipulu, ‘Akosita Lavulavu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Vaha’i. ‘Oku loto ki ai ‘a e toko 15.

Fokotu’u Vava’u 16 liliu ‘ene Fokotu’u Tu’utu’uni ko e Fokotu’u Fakafalealea

‘Eiki Sea: Ko ia. Kātaki hou’eiki na’e kole mai ‘a e Fakafofonga Vava’u 16 ke hoko eni ko e Fokotu’u Fakafalealea. Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki he fokotu’u kātaki ‘o hiki hake ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai loto ki ai ‘a

Fakatonutonu ne te'eki pālōti'i e fokotu'u he Kōmiti Kakato

Lord Nuku: Kātaki pe mu'a Sea ke ki'i fakama'ala'ala mai pe ko e fokotu'u ko eni ko e Fokotu'u Tu'utu'uni pe ko e Fokotu'u Faka-Fale Alea pē ke 'ave ki he Pule'anga?

'Eiki Sea: Me'a mai 'a Vava'u 16

Lord Nuku: Ko 'eku tui 'Eiki Sea na'e 'ikai pālōti'i 'e he 'Eiki Sea Kōmiti Kakato 'a e fo'i liliu ko eni mei he Fokotu'u Faka-Fale Alea ki he Fokotu'u faka-Fale Alea Sea.

'Akosita Lavulavu: Tapu ki he Feitu'u na Sea pea tapu ki he Hou'eiki 'o e Fale 'Eiki ni ko e Fokotu'ú Sea ko e Fokotu'u Faka-Fale Alea pea tukuatu ki he Pule'anga ke fai ha ngāue ki ai. Mālō.

'Eiki Sea: Kātaki pe Fakafofonga Vava'u 16 ko u tali 'a e fakatonutonu mei he Fakafofonga Nōpele mei 'Eua na'e 'ikai ke pālōti ho'o fokotu'u. Ka 'oku sai pe kuo 'osi lau 'a e tu'utu'uni. Mālō Hou'eiki kole atu ke tau toloi ki he 10 'apongipongi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pe 'e he 'Eiki Sea e fakataha Fale Alea 'o e 'aho ni)

<004>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea